

Tijdschrift
voor de
Geschiedenis
van de
Kartografie

Caert THRESOOR

JAARGANG 41 • NR 4 2022

**Petrus Plancius
1552-1622**

**Bartholomeus Lasso
in het Maritiem
Museum**

**De bijbelkaarten
van Petrus Plancius**

**De nieuwe sterren
van Plancius**

Een uitgave van de
Barent Langenes Stichting

Redactie Gijs Boink, dr. Kees van Grootheest, Ron Guleij, dr. Reinout Klaarenbeek, Capt. Hans Kok, dr. Ferjan Ormeling, drs. Ester Smit, drs. Reinder Storm, Erik Walsmit. Correctie Engelse teksten Francis Herbert (Londen)

Vormgeving Twin Media bv, Culemborg

Internet <https://caert-thresoor.nl> (volledige jaargangen met een vertraging van drie jaar; inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs)

Secretariaat R. Storm, p/a Allard Pierson | De Collecties van de Universiteit van Amsterdam, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam, E-mail: redactie@caert-thresoor.nl

Barent Langenes Stichting
M. Griffioen, Nieuwstraat 19B
2312 KA, Leiden

Abonnementen en administratie
Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 37,50; België € 40,00; Overige landen € 47,50; Losse nummers € 10,00 (exclusief verzendkosten)
Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Administratie Caert-Thresoor, Mijerstraat 20, 2613 XM Delft, administratie@caert-thresoor.nl
ABN AMRO, IBAN: NL19ABNA0408579447

ISSN 0167-4994

Copyright Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven Op aanvraag bij administratie@caert-thresoor.nl

De uitgave van dit nummer is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden.

Artikelen

3 DE REDACTIE
Petrus Plancius (1622-2022)
"Tot den goetwillighen leser"

4 HANS KOK
Petrus Plancius 1552-1622
Een veelzijdig man

8 SJOERD DE MEER
De kaarten van Bartholomeus Lasso
in het Maritiem Museum Rotterdam

16 AUGUST DEN HOLLANDER
De bijbelkaarten van Petrus Plancius

26 HANS KOK
De nieuwe sterren van Plancius
Astronomische navigatie en hemelglobes

Rubrieken

32 Kaartencollecties in de Nederlanden

34 Recensies

36 Varia Cartographica

41 Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

BEELDOMSLAG: DETAIL VAN AFBEELDING 1, PAGINA 6 en 7:

Specerijenkaart door Petrus Plancius. Derde staat van de oorspronkelijke kaart uit 1592-94, uitgegeven door Claes Jansz. Vischer, 1617. Maritiem Museum Rotterdam WAE685B.

PETRUS PLANCIUS (1622-2022)

“Tot den goetwillighen leser”

• REDACTIONEEL •

Ruim vierhonderd jaar geleden, op 15 mei van het jaar 1622, stierf Pieter Platevoet, beter bekend als Petrus Plancius. Bij de onafhankelijkheidstrijd tegen Spanje en voor de ontwikkeling van de langeafstandsnavigatie en de daarbij benodigde kartografie is Plancius' invloed van groot belang geweest. Voor het ontstaan van de Republiek als natie en voor de welvaart in die periode, geldt dit eveneens. Bij het samengaan van de zogenaamde voorcompagnieën tot de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), blijkt dat hij kans zag, een visie uit te dragen en te (helpen) verwerkelijken. Bij de zoektocht naar een noordoostpassage valt zijn naam, bij Henri Hudsons aanstelling eveneens en een vroege West-Indische Compagnie stond hem al in 1608 voor ogen.

De redactie van *Caert-Thresoor* besloot eerder dit jaar een themanummer aan hem te wijden. Het resultaat van dit besluit ligt nu voor u.

Hans Kok stelde een levensbeschrijving van Plancius samen. Een artikel over de kaarten van hem in het bezit van het Maritiem Museum Rotterdam werd geschreven door Sjoerd de Meer. August den Hollander schreef een verhandeling over zijn vroege bijbelkaarten en Hans Kok, nogmaals, schreef een verhaal over de sterrenconstellaties op de hemelglobes.

Over de eeuwen heen bezien, is de trend van generalist tot specialist onmiskenbaar. Daardoor kon de wetenschap in het algemeen steeds sneller vooruitgang boeken en resultaten leveren. De zeventiende eeuw heeft veel generalisten voortgebracht, dat zal u bekend zijn; Petrus Plancius is daarvan een lichtend voorbeeld. Ook voor hen, die in deze nog gereede twijfel zouden hebben, bevelen wij de diverse artikelen over Plancius in dit nummer van *Caert-Thresoor* van harte aan. Of in het kader van een historische herijking, de waardering voor Plancius in een ander daglicht zal komen te staan, blijft af te wachten.

Portret van Petrus Plancius op zeventigjarige leeftijd. Gegraveerd door Willem Jacobsz. Delft in 1623. Den Haag, Nationaal Archief 4.HEK inv.nr. MC673.

PETRUS PLANCIUS 1552-1622

Een veelzijdig man

• HANS KOK •

Op 15 mei 1622 overleed Petrus Plancius, alias Pieter Platevoet. Deze in de vaderlandse geschiedenis zo markante figuur, is voor de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) van eminent belang geweest als stuwende kracht op velerlei gebied. Het betreft niet alleen de vereniging van de talrijke voorcompagnieën tot de VOC in 1602, zijn inbreng bij het politieke concept daartoe of bij de zakelijke organisatie ervan, maar ook de vereiste lange afstand navigatietechniek en de daarvoor benodigde zeekaarten, die door hem zijn samengesteld.

DE THEOLOOG

Geboren in 1552 in het West-Vlaamse Dranouter groeide hij op in een redelijk welgestelde familie en volgde een veelzijdige opleiding tot dominee. Zijn eerste aanstelling als zodanig vond plaats in Brussel in 1576. Het waren woelige tijden en te midden van de politieke en religieuze twisten viel in 1585 het besluit om naar de Noordelijke Nederlanden te verhuizen. Een aanstelling als dominee in Amsterdam volgde en tot zijn dood op zeventigjarige leeftijd bleef hij een fanatiek predikant, die van de 'Rekkelijken' niets moest hebben maar de 'Precieze' lijn van Gomarus zou blijven aanhangen, een opvatting, die hij zo nodig fel verdedigde. Een in 1590 door Laurens Jacobsz. uitgegeven bijbel bevatte vijf kaarten van Plancius.

DE ZAKENMAN

Hij zag de potentie van de Compagnie van Verre (1595), waarin hij negenhonderd Vlaamse ponden investeerde maar realiseerde zich dat binnenlandse concurrentie slechts tot duurdere inkoop in de Oost zou leiden en dat thuis lagere opbrengsten te verwachten zouden zijn. Zijn streven, de krachten te bundelen tegenover de buitenlandse concurrentie en tegelijkertijd de bestaande organisatie van

CAPT. J.D.A. KOK (1940)
Capt. J.D.A. Kok (1940) is gepensioneerd KLM-gezagvoerder en had meer dan twintig jaar dubbelfuncties als Management-Pilot, in Nederland en in het buitenland. Hij was voorzitter van de International Map Collectors' Society in Londen van 2005 tot 2021, (co-) auteur van een aantal boeken en artikelen en is redactielid van *Caert-Thresoor*.

verschillende kleine compagnieën in de Noordelijke Nederlanden te gebruiken overtuigde de politiek van het nut van de samenvoeging. Het leidde tot een VOC-organisatie, die de lokale organisaties handhaafde als tamelijk zelfstandige eenheden (de Kamers), die toch het grote geheel moesten respecteren om de 'economy of scale' voordelen te realiseren.

DE ASTRONOOM

Als astronoom had hij Pieter Dircksz. Keyser al verzocht de sterren van het zuidelijk halfrond te catalogiseren op de eerste schipvaart naar Indië. Hoewel Keyser tijdens de reis overleed, kwamen zijn notities na de reis toch bij Plancius terecht. De resultaten waren te zien op de hemelglobe van Van Langren en de gegevens werden later ook aan Hondius ter beschikking gesteld. Ook Van den Keere (Kaerius) tekende extra sterrenbeelden van Plancius in op zijn hemelglobe van 1613.

DE GEOGRAAF EN KARTOGRAAF

Reeds vóór de publicatie van zijn wereldkaart van 1592 slaagde hij er in uit Lissabon – via Bartolomeus Lasso – een 25-tal 'particuliere' zeekaarten geleverd te krijgen, waarvan hij er

naar eigen zeggen, veertien gebruikte om zijn wereldkaart te maken. Acht daarvan afgeleide kaarten, vermoedelijk door Plancius ontworpen, werden door Cornelis Claesz., een toentertijd gerenommeerd uitgever, al in of vóór 1594 gedrukt. Om deze kaarten voor de vaart naar de Oost samen te stellen werden de Lassokaarten geraadpleegd, aangevuld met informatie van Engelse herkomst. Ook de gegevens van de Spaans-Portugese zeilaanwijzingen werden uitgepluisd en voor zeilaanwijzingen voor de Hollandse schepen gebruikt. Zijn kaarten werden door leden van de familie Van Doetecum gegraveerd en in Amsterdam gedrukt bij voornoemde Cornelis Claesz. Deze was dus ook de uitgever van de zogenaamde specerijkaart van Plancius (1592-94), die als ultieme aanzet tot de Oost-Indiëvaart, en misschien als oproep voor investeerders mag gelden.

DE NAVIGATIETECHNIEK

Het probleem van de lengtebepaling op aarde was bekend en een oplossing was ook theoretisch voorhanden, maar het gebrek aan nauwkeurige tijdmeters maakte deze toepassing in de praktijk nog onmogelijk. Plancius meende echter een alternatieve oplossing te hebben, die ook reeds door anderen was gepropageerd. Het bestaan van de magnetische variatie was bekend en ook dat die, afhankelijk van de plaats op aarde, groter of kleiner, westelijker of oostelijker was. De door Plancius verwachte regelmatige verandering over vier kwadranten bleek echter niet te bestaan.

De 'Oost-West-vinding' op die basis was dus onmogelijk. Wel is het zo, dat waar de lijnen van gelijke variatie (de isogonen) in hoofdzaak noord-zuid lopen, de kompasvariatie – dagelijks aan boord bepaald – in principe als substituut voor de geografische lengte gebruikt zou kunnen worden. Dit werd onder andere onder de kust van Brazilië wel toegepast. Ook de vervaardiging van 'wassende kaarten' (volgens de Mercatorprojectie) was bij Plancius al in goede handen, getuige een vroege resolutie van de VOC. Plancius organiseerde niet alleen navigatiecursussen voor (toekomstige) scheepsofficieren; als examiner voor de VOC had hij grote invloed op het aannemen van voor deze functies gekwalificeerd personeel.

DE 'INFLUENCER'/LOBBYIST

Niet alleen de VOC kreeg aandacht qua kaarten en politiek. Ook de zoektocht naar de noordoost passage, het *Caertboeck van de Midlandtsche Zee* (1595) van Willem Barentsz. en een West-Indische Compagnie mochten op zijn interesse en hulp rekenen. Rond 1608 onderhield hij ook contacten met de Franse overheid voor alternatieve Oost-Indië plannen, waarin ook Isaac Lemaire en Balthasar de

Moucheron een rol zouden spelen. Dat werd hem in Holland niet in dank afgenomen. Tot die tijd was hij de officiële kartograaf van de VOC, maar Augustijn Robaert lijkt die functie dan te hebben overgenomen. Het befaamde Groenland kaartje – *Tabula Nautica*, 1613 – van Hessel Gerritsz. kwam mede tot stand met hulp van Plancius, die ook een rol speelde bij de perikelen met Henry Hudson. Pas in 1617 wordt Hessel Gerritsz. vermeld als VOC kartograaf, die orde scheidt in de organisatie van de kartografie bij de VOC. Plancius' voorzet tot een West-Indische Compagnie (in samenwerking met Willem Usselincx) werd in 1608 niet ingekopt, ook al omdat raadspensionaris Van Oldenbarnevelt meende dat het ophanden zijnde Twaalfjarig Bestand voor de Republiek belangrijker was en de onderhandelingen daarover niet konden worden verstoord door de oprichting van een West-Indische Compagnie (WIC), die zeker politieke repercussies zou veroorzaken. Uiteindelijk is de WIC pas in 1621 opgericht na afloop van het Twaalfjarig Bestand (1609-21), met een meer agressieve militaire insteek dan in 1608 in de plannen stond.

SUMMARY

Petrus Plancius 1552-1622 : A versatile man / Hans Kok

Four hundred years after the death of Petrus Plancius (1552-1622) *Caert-Thresoor* publishes an enlarged curriculum vitae of a multi-disciplinary scholar and business man, clergyman, astronomer and geographer/cartographer, all-in-one. He managed to sell his ideas politically, where it counted. He pursued a career that started in the Southern Netherlands and had to be continued in Amsterdam because of religious and political strife at home. He became successful as a driving force behind the Dutch United East-India Company and a number of other undertakings such as the exploration of the Northeast Passage to the Far East. He initiated the founding of a Dutch West-Indian Company, active from Angola to Brazil and the Eastern Seaboard of North America, only to be established after his demise. A staunch protestant, who helped develop the required long-range navigation techniques at the roots of Dutch maritime and colonial power, active well into the first quarter of the seventeenth century.

1 De befaamde specerijenkaart door Petrus Plancius, met afbeeldingen van nootmuskaat, kruidnagel en sandelhout. Derde staat van de oorspronkelijke kaart uit 1592-94, uitgegeven door Claes Jansz. Visscher, 1617. Maritiem Museum Rotterdam WAE685B.

CONCLUSIE

Veel van de in de koloniale periode in Nederland vergaarde rijkdommen, zouden zonder de technische inbreng van Plancius vermoedelijk niet zijn verkregen. Zijn theologische erfenis werd voortgezet door zes van zijn zeven zonen, allen dominees, waarvan er één zijn vaders functie in Amsterdam zou overnemen. Zijn kartografisch legaat zien wij terug in onze, tegenwoordig omstreden, 'Gouden Eeuw' met zijn talrijke atlanten en kaartproducties. In 1913 werd de door dr. F.C. Wieder ontworpen Plancius medaille – met bijbehorende matrijs – aangeboden aan het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap (KNAG), waardoor later exemplaren van de medaille konden worden uitgereikt aan hen, die zich naar de mening van het bestuur van het KNAG op aardrijkskundig gebied verdienen hadden verworven. Een prachtige blijk van waardering, voor zowel de ontvanger als de naamgever met als inschrift: *De Handel volgt de Wetenschap*. De meest recente ontvanger van dit erbewijs (juni 2022) is dr. Peter van der Krogt, alle lezers van *Caert-Thresoor* uiteraard bekend.

LITERATUUR

- Catalogus bij de tentoonstelling Plancius. 1972.** Rotterdam: Maritiem Museum Prins Hendrik.
- Keuning J. 1946.** *Petrus Plancius Theoloog en Geograaf*. Amsterdam: P.N. van Kampen en Zoon N.V.
- Schilder, G. 2003.** *Monumenta Cartographica Neerlandica Vol. VII*. Alphen aan den Rijn: Canaletto/Repro-Holland.

DE KAARTEN VAN BARTHOLOMEUS LASSO

in het Maritiem Museum Rotterdam

◦ SJOERD DE MEER ◦

Omstreeks 1592 publiceerde Petrus Plancius een aantal kaarten van de buiten-Europese wateren. Deze waren voor een belangrijk deel gebaseerd op kaarten van de Portugees Bartholomeus Lasso. Acht manuscriptkaarten van Lasso bevinden zich in de collectie van het Maritiem Museum. Ze maken deel uit van de collectie van de verzamelaar Willem Anton Engelbrecht, die in 1966 door het Maritiem Museum werd aangekocht. In dit artikel staat de vraag centraal hoe Engelbrecht deze kaarten verwierf.

In 1972-1973 organiseerde het Maritiem Museum 'Prins Hendrik' (het tegenwoordige Maritiem Museum Rotterdam) een tentoonstelling gewijd aan Petrus Plancius. De aanleiding voor deze tentoonstelling was zijn driehonderdvijftigste sterfdag. De begeleidende catalogus laat zien dat de tentoonstelling grotendeels uit eigen bezit kon worden samengesteld.¹ Dit was vooral te danken aan het actieve verzamelbeleid van Willem Anton Engelbrecht (1874-1965).² De verzamelaar Engelbrecht had een speciale belangstelling voor Plancius en zijn omgeving, in ruimste zin van het woord. Na de verwerving van de collectie Engelbrecht slaagde het Museum er nog slechts in twee kaarten van Plancius aan de collectie toe te voegen.³ En dat laat zien hoeveel we te danken hebben aan Engelbrecht. De acht manuscriptkaarten van Bartholomeus Lasso waren uiteraard ook op de Planciustentoonstelling te zien.⁴

PLANCIUS EN LASSO

Sommige verhalen uit de Nederlandse geschiedenis van de kartografie zijn overbekend. Eén daarvan betreft dat over de uitgever Cornelis Claesz., Plancius en Lasso. Op 17 april 1592 verleende

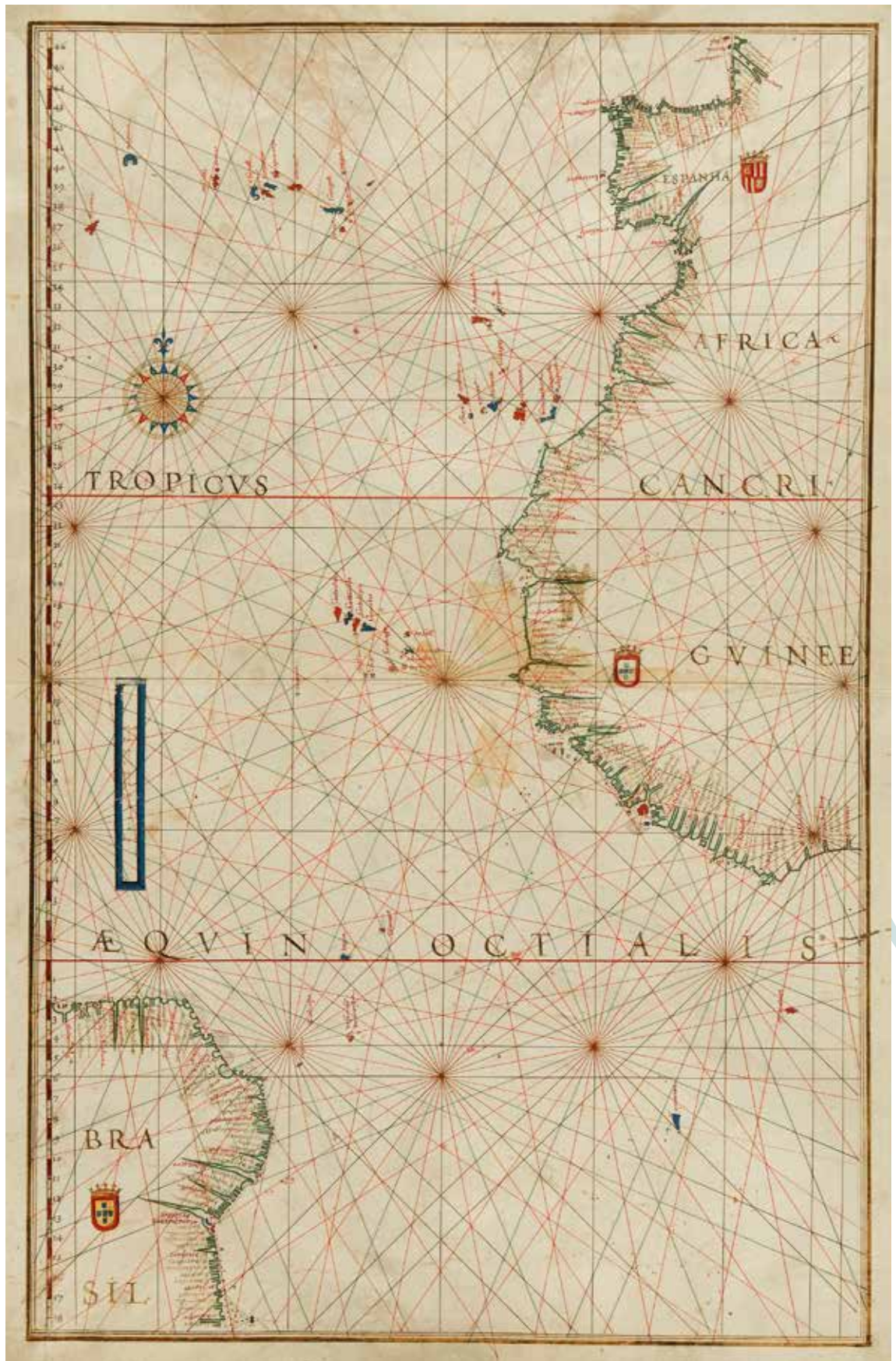

DRS. S. DE MEER (1958)
is historicus en kunsthistoricus. Hij is als conservator verbonden aan het Maritiem Museum Rotterdam en beheert daar de kartografische collectie. Hij is geïnteresseerd in verzamelgeschiedenis.

de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden aan Cornelis Claesz. een privilege tot het drukken van 25 particuliere zeekaarten vervaardigd door Bartholomeus Lasso, 'cosmographo ende meestre voor de zeevaart des Coninx van Spaengien'. Plancius, zo valt te lezen in het besluit, had er voor gezorgd dat de kaarten bij Cornelis Claesz. waren terechtgekomen, die ze overigens zelf had betaald.⁵ Hoe Plancius aan de kaarten kwam, wordt in contemporaine bronnen niet vermeld. Mogelijk liep het contact met Lasso via de gebroeders De Houtman die in 1592 in Lissabon arriveerden om aldaar informatie te vergaren over de handel op Azië.

Over Bartholomeus Lasso is erg weinig bekend. De summere gegevens zijn vermeld in de uitgave *Portugalliae Monumenta Cartographica*.⁶ De eerste vermelding van Lasso dateert uit 1564. Hij woonde in Lissabon en wil graag officieel benoemd worden tot koninklijk kaartenmaker. In zijn verzoekschrift uit dat jaar stelt Lasso dat het al lang geleden is dat hij de kunst van het vervaardigen van zeekaarten heeft geleerd. Hij wordt geëxamineerd door Pedro Nuñez, de 'cosmografo-mor' oftewel het hoofd van het hydrografisch bedrijf in Lissabon.⁷

2

1

1 Omslag
tentoonstellingscatalogus
'Plancius' Maritiem Museum
'Prins Hendrik'.

2 Manuscriptkaart van de
Atlantische Oceaan door B.
Lasso. 1590. Collectie
Maritiem Museum Rotterdam,
inventarisnummer WAE898-a.

3

3 Portret van F.C. Wieder. Reproductie uit *Tijdschrift van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap* 1943, vóór p. 149.

4

4 Portret van W.A. Engelbrecht door Willem Witsen, circa 1912. Collectie Maritiem Museum Rotterdam, inventarisnummer P4504.

Nuñes werd bijgestaan door Jorge Reinel, een bekend kaartenmaker. Uit een ander document, gedateerd 1570, blijkt Lasso eerder ruzie te hebben gemaakt met zijn buurman João Galego, ook een kaartenmaker. Lasso had een boete gekregen en was verbannen geweest, maar in 1570 mocht hij terugkeren naar Lissabon. Vervolgens treffen we hem voor de laatste keer aan in 1591 als hij getuige is bij het examen van de kaartenmaker Francisco Luis.

In 1592 gaf Cornelis Claesz., in samenwerking met de Antwerpse uitgever en handelaar in prenten Johannes Baptista Vrients, een grote wereldkaart uit die door Plancius was samengesteld. Tegenwoordig is daarvan nog één exemplaar bekend, dat zich in het Real Colegio Seminario del Corpus Christi in Valencia bevindt.⁸ Deze wereldkaart van Plancius is grotendeels gebaseerd op de wereldkaart van Gerard Mercator uit 1569, maar ook op Portugees kaartmateriaal. In één van de cartouches wordt expliciet vermeld dat voor het samenstellen van de kaart gebruik is gemaakt van een aantal Portugees kaarten, namelijk een zeer nauwkeurige zeekaart van de gehele aarde en veertien bijzondere zeekaarten.⁹ Aangenomen mag worden dat deze vermelding deels of geheel slaat op de kaarten van Lasso die in het privilege uit 1592 worden genoemd.

Tegenwoordig zijn er nog elf kaarten van Bartholomeus Lasso bekend. Behalve de acht kaarten in de collectie van het Maritiem Museum, bevindt zich één kaart in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, een in de Rosenbachcollectie in Philadelphia (USA) en een in Hatfield House (Engeland). Een andere kaart die aan hem wordt toegeschreven, behoort tot de collectie van de Bibliothèque nationale de France.¹⁰

HERNIEUWDE AANDACHT VOOR PLANCIUS EN LASSO

Eeuwenlang bleef het stil rondom de door Plancius gebruikte kaarten van Lasso. Pas in de negentiende eeuw ontstond (wetenschappelijke) aandacht voor de historische kartografie. Een eerste aanzet gaf Gerard Moll in zijn *Verhandeling over eenige vroegere zeevogten der Nederlanders* (Amsterdam 1825). In dit boek bedeedt hij Plancius een eigen hoofdstuk toe, maar op diens werk als kaartenmaker gaat hij nauwelijks in. Johannes Jacobus Dodt (1800-1847), verbonden aan de Universiteitsbibliotheek van Utrecht en afkomstig uit het Duitse Flensburg ging twintig jaar later terug naar de oorspronkelijke bronnen. Dodt van Flensburg, zoals hij zichzelf noemde, schreef in 1845 voor een publiek van zeevarenden en overige geïnteresseerden een artikel over Plancius.¹¹ Hij was degene die in de notulen van de Staten-Generaal het octrooi aantrof dat in 1592 aan Cornelis Claesz. was verstrekt.

Over Lasso wist Dodt van Flensburg verder niets te vertellen. Na Dodt van Flensburg zou ook J.K.J. de Jonge veel gegevens uit de bronnen over Plancius bijeen brengen.¹²

DE ONTDEKKING VAN DE ACHT KAARTEN VAN BARTHOLOMEUS LASSO

In 1915 verscheen in de juli-aflevering van het *Bulletin van het Koninklijk Spaans Aardrijkskundig Genootschap* (Real Sociedad Geografica) een artikel over een onbekende atlas bevattende acht kaarten waar op de achterzijde van één van de kaarten de naam van Bartholomeus Lasso stond.¹³ De auteur was Antonio Blázquez y Delgado-Aquilera (1859-1950), een bekend Spaans historicus en geograaf. Lange tijd was hij ook bibliothecaris van het Koninklijk Spaans Aardrijkskundig Genootschap.¹⁴ In zijn artikel vergelijkt hij de atlas met een andere Portugese atlas. Hij eindigde zijn artikel met de volgende woorden (in vertaling): “de atlas die tegenwoordig aan D. Manuel Ontanon¹⁵ toebehoort, wordt beschouwd als een juweel van de zestiende-eeuwse kartografie en verdient het om er de aandacht op te vestigen.” Het is overigens onbekend of er in Spanje pogingen werden gedaan om deze atlas voor een openbare instelling te verwerven. Wel schreef in 1935 de Portugese historisch kartograaf Armando Cortesão nogal bitter (in vertaling): ‘Het artikel van Blázquez waarin de atlas werd onthuld, zorgde ervoor dat deze onmiddellijk naar Nederland ging’.¹⁶

FREDERIK CASPARUS WIEDER

In Nederland trok het artikel van Blázquez de aandacht van Frederik Casparus Wieder (1874-1943).¹⁷ Sinds 1912 was Wieder adjunct-bibliothecaris van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam. Hij was zeer geïnteresseerd in de historische kartografie, in het bijzonder die van de Nederlanden. Hij had verschillende reizen naar het buitenland gemaakt met als doel het inventariseren van voorbeelden van vooral Nederlandse kartografie.¹⁸ In 1914 had hij enige weken in Spanje doorgebracht. Hij had Madrid, Valencia en Sevilla bezocht. In Sevilla had hij samen met J.W. IJzerman (1851-1932),¹⁹ voorzitter van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG), het Spaans-Amerikaans congres bijgewoond. Wieder kende Blázquez al van zijn bezoek aan Madrid en mogelijk trof hij hem opnieuw op het congres.

In november 1915 meldde Wieder tijdens een bestuursvergadering van het KNAG dat er acht kaarten van Bartholomeus Lasso waren ontdekt. In het Tijdschrift van het KNAG werd genoteerd: “Ten slotte deelt dr. F.C. Wieder mede, dat 8 kaarten zijn terug gevonden van Bartolomeo Lasso, den

Portugeeschen piloot, wiens kaartwerk door Plancius is gebruikt. De reproductie van eene dier kaarten, voorstellende de Westkust van Noord-Amerika,²⁰ wordt daarbij ter tafel gebracht en besproken. [...] Algemeen wordt het wenschelijk geacht om te trachten goede reproducties te verkrijgen, zoowel van de kaarten van Lasso als van die van Plancius. Dr. Wieder verklaart zich gaarne bereid, daartoe mede te werken.”²¹

Blázquez had in zijn artikel geen verband gelegd tussen Lasso en Plancius. Wieder deed dat echter direct. Hij had zich omstreeks 1915 ontwikkeld tot de ‘Planciusexpert’. In 1914 had hij in Valencia de grote Planciuswereldkaart herontdekt. In 1915 schreef hij samen met de sierkunstenaar en architect van scheepsinterieurs C.A. Lion Cachet de brochure *De oude weg naar Indië, om de Kaap*. Dit boekje was uitgegeven door de Stoomvaart Maatschappij ‘Nederland’ ter gelegenheid van de proefvaart van het stoomschip *Jan Pieterszoon Coen* en bevat de beschrijving van de door Lion Cachet ontworpen wandpanelen die als versiering aan boord hingen. De wandpanelen verbeeldden kaarten van Plancius en die uit het *Itinerario* van Van Linschoten. De kaarten van Plancius die hij beschreef, kwamen alle uit de collectie van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam.

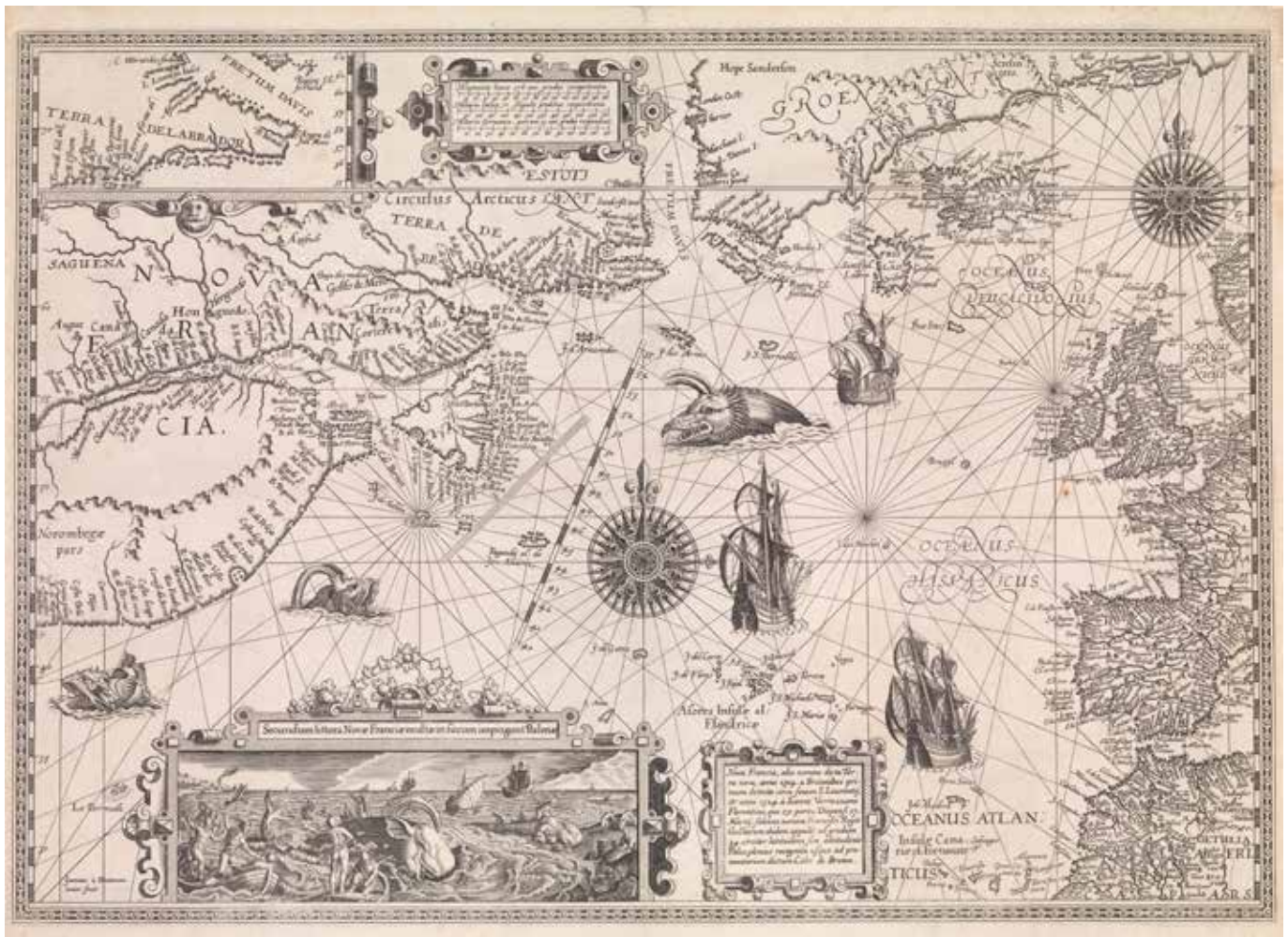
Bijna een jaar later, op 9 september 1916, liet Wieder tijdens een algemene bestuursvergadering weten dat hij nu beschikte over reproducties van alle acht kaarten.²² Hij schonk deze aan het Genootschap. In 1917 werden de reproducties tijdens de tijdelijke tentoonstelling van het in oprichting zijnde Scheepvaart Museum²³ in het gebouw van Frederik Muller tentoongesteld.²⁴

Naast expert op het gebied van de Nederlandse kartografie, was Wieder ook een gentleman-handelaar. Tijdens zijn reizen kwam hij veel bijzonder kaartmateriaal op het spoor en hij kocht ook regelmatig. Zijn ideaal was om ‘verloren’ Nederlands kartografisch erfgoed weer terug naar Nederland te brengen. Maar het is zeker dat Wieder ook aan zijn handel verdiende. Een van zijn klanten was Willem Anton Engelbrecht.

WILLEM ANTON ENGELBRECHT

Willem Anton Engelbrecht (1874-1965) was directeur van het Rotterdamse cargadoorsbedrijf Wambersie & Co. Als vrijetijdsbesteding begon hij in het begin van de twintigste eeuw met het verzamelen van kartografie en oude drukken op het gebied van reisbeschrijvingen en zeevaartkunde. In 1910 was het hem gelukt om een fraai exemplaar van het *Itinerario* van Jan Huyghen van Linschoten te verwerven, gebonden in een band van de uitgever Cornelis Claesz. Hij was een actief lid van het KNAG en daarnaast ook van de Linschoten-

5a

5a Kaart van de oostkust van Noord-Amerika door Petrus Plancius en uitgegeven door Cornelis Claesz., circa 1592. De vorm van Newfoundland komt overeen met de Lassokaart. De toponiemen komen deels overeen. Collectie Maritiem Museum Rotterdam, inventarisnummer K88.

Vereeniging, de vereniging, opgericht in 1908, die zich tot op de dag van heden inzet voor het uitgeven van reisverslagen.²⁵ Vanaf circa 1915 hadden Engelbrecht en Wieder nauw contact met elkaar. Engelbrecht kocht veel van Wieder, waaronder een deel van een Italiaanse zestiende-eeuwse atlas (Italian atlas Assembled To Order), de aardglobe van Mercator uit 1542, de aard- en hemelglobes van Plancius en een aantal Planciuskaarten.²⁶ Ook spande Engelbrecht zich voor Wieder in. De wereldkaart van Plancius in Valencia was zo donker dat het een Spaanse fotograaf niet lukte om deze goed te fotograferen. De Haagse fotograaf Julius Oppenheim werd benaderd en deze kreeg in Valencia veel hulp van Wambersie (het bedrijf van Engelbrecht) dat te Valencia een agentschap had.²⁷

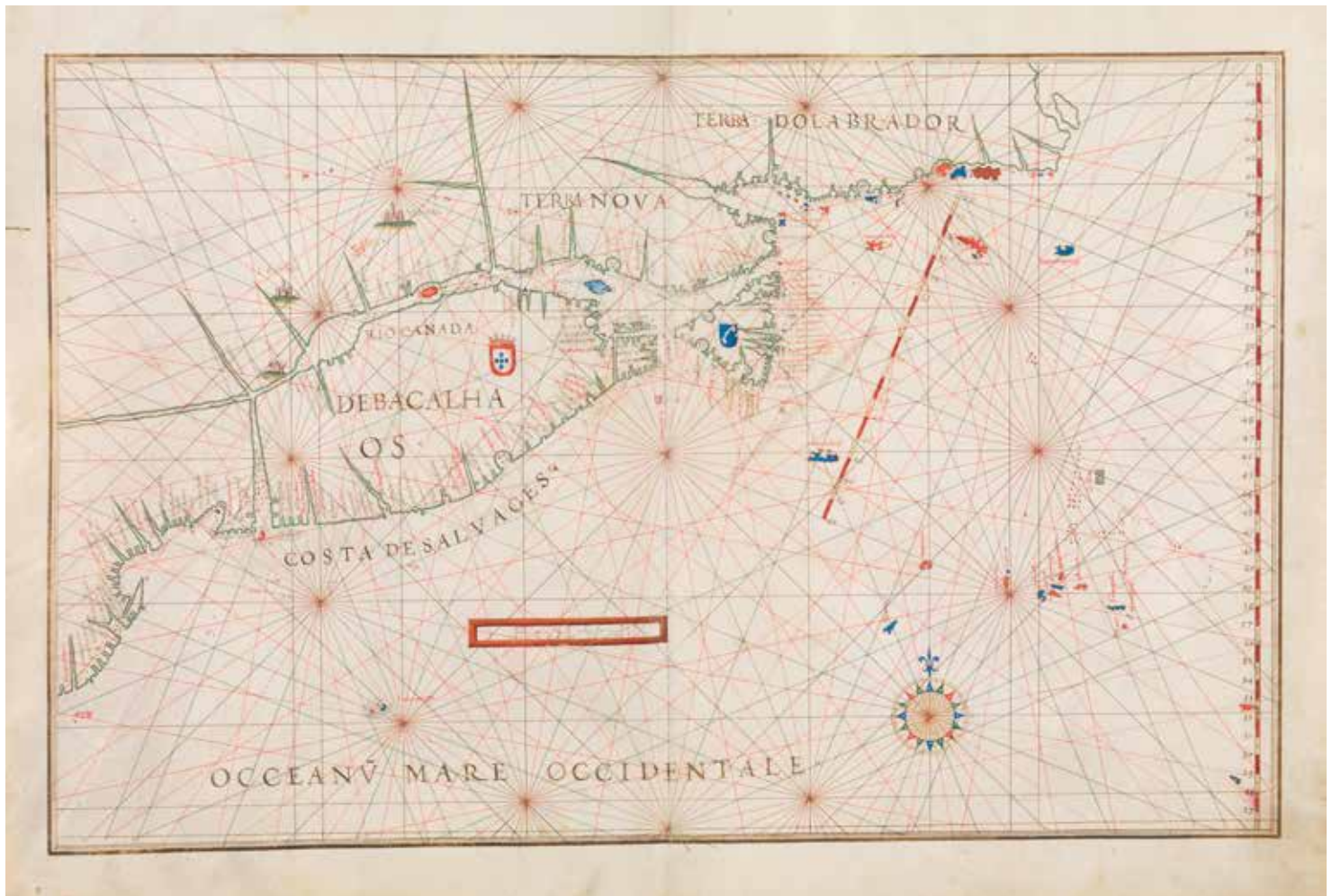
Er zijn enkele brieven van Wieder aan Engelbrecht bewaard gebleven. In één daarvan wordt de Lasso-atlas kort genoemd. Op 21 maart 1916 schreef Wieder aan Engelbrecht: “Over de laatsten [de Lasso-atlas SdM] kan ik U melden dat ik thans contact gekregen heb en het er naar uitziet dat ik dien Atlas wel zal krygen.”²⁸ Helaas

is dit het enige bekende stuk papier betreffende de verwerving van de Lassokaarten. Maar het bewijs wel dat Wieder de acht kaarten van Lasso aankocht. Ook volgens andere bronnen kwamen de kaarten in 1916 in bezit van Engelbrecht.²⁹ Overigens pas in 1925 werd voor een ieder duidelijk dat de Lassokaarten in bezit waren van Engelbrecht. In dat jaar verscheen onder redactie van G.P. Rouffaer en J.W. IJzerman een Linschotendeel gewijd aan ‘de eerste schipvaart’: de reis naar Oost-Indië onder leiding van Cornelis de Houtman. In de toelichting wordt ruim aandacht besteed aan acht kaarten van Bartholomeus Lasso. Daarbij wordt vermeld dat deze kaarten nu deel uitmaken van de ‘belangrijke verzameling van oude zeeboeken en zeekaarten in ’t bezit van den heer W.A. Engelbrecht te Rotterdam’.³⁰

DE KAARTEN

De kaarten omvatten de volgende gebieden:

- De Atlantische Oceaan tussen Afrika en Brazilië
- Kust van Zuidoost Afrika met Madagaskar

5b

- Noordoost Afrika met het Arabisch Schiereiland
- Het gebied tussen India en de Filipijnen
- Nieuw-Guinea en de Salomonseilanden
- Oostkust van Noord-Amerika
- Florida, Midden Amerika en de Caraïbische Eilanden
- Westkust van Europa.

De kaarten hebben elk een formaat van circa 33 x 52 cm en zijn alle getekend op dun kalfsperkament. Elke kaart heeft op de vier hoeken een klein gaatje. Mogelijk zijn deze oorspronkelijk. Elke kaart heeft rondom een rode verfsnee. Verder hebben alle kaarten een middenvouw en zijn op de middenvouwen aan de achterzijde lijmrusten aangetroffen. Dit maakt zondermeer duidelijk dat de acht kaarten ooit tezamen ingebonden zijn geweest.³¹

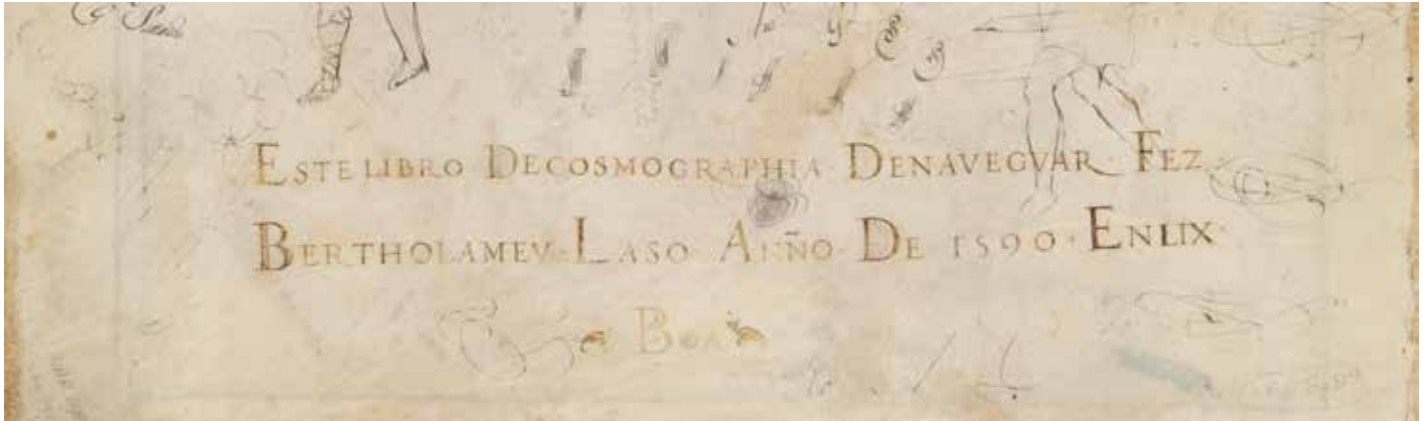
Wanneer de band verloren is gegaan, is niet duidelijk. Blázquez noemt de acht kaarten een atlas, maar geeft in zijn artikel verder geen beschrijving van de band. Zeer waarschijnlijk was het toen al een

verzameling van acht losse kaarten. Rouffaer en IJzerman vermoedden dat de oorspronkelijke atlas tien kaarten bevatte. De kaarten die ontbreken, zouden die van Zuid-Amerika en West-Afrika tot de Kaap de Goede Hoop kunnen zijn geweest.³² Dus veel minder dan de 25 kaarten die het privilege uit 1592 aan Cornelis Claesz. vermeldt.

Op één van de kaarten (WAE898-A) staat aan de achterzijde een wat slordige titeltekst, omdat het deels Spaans is en deels Portugees: 'Este Libro De Cosmographia Denavegar Fez Bertholameu Laso Anno De 1590. Enlix Boa' [Vertaald: 'Dit boek over Cosmografie en Navigatie werd gemaakt door Bartholomeus Lasso in het jaar 1590. In Lissabon']. IJzerman heeft erop gewezen dat het een mengeltaaltje is van Portugees en Spaans. Op de achterzijde van dezelfde kaart staan ook namen van mogelijk vroegere bezitters en andere krabbels. Die lijken negentiende-eeuws te zijn.³³

Van de acht kaarten tonen zes kaarten overeenkomst met die van Plancius. De kaarten van Plancius zijn echter geen exacte kopieën van die van Lasso. Zo zijn de kustvormen vaak anders en ook

5b Manuscriptkaart van de oostkust van Noord-Amerika door B. Lasso, 1590. Collectie Maritiem Museum Rotterdam, inventarisnummer WAE898-f.

6

de toponiemen zijn niet eenduidig. Plancius moet meer kaartenmateriaal hebben gehad, waaronder zeer waarschijnlijk ook de wereldkaart van Gerard Mercator uit 1569.³⁴

De kaart van Europa, die ook tot de acht manuscriptkaarten van Lasso uit de collectie Engelbrecht behoort, wijkt af van de andere kaarten. Zoals door IJzerman en Wieder al opgemerkt, moet Lasso zich hiervoor gebaseerd hebben op een Nederlandse kaart. Het vermoeden is dat dit de kaart van Cornelis Doedsz. uit 1589 is geweest.³⁵ Portugese kaartenmakers en Nederlandse kaartenmakers hadden elkaar nodig en kennis verspreidde zich snel door heel Europa in de zestiende eeuw.

BESLUIT

Dankzij Wieder, Engelbrecht en de gemeente Rotterdam die de aankoop van de collectie Engelbrecht in 1966 mogelijk maakte, beschikt het Maritiem Museum over acht kaarten van Bartholomeus Lasso. Een kaartenmaker die vanwege zijn relatie met Plancius zeer belangrijk is geweest voor de Nederlandse geschiedenis. De vraag rijst natuurlijk of deze acht kaarten ook de oorspronkelijke kaarten zijn geweest die in handen waren van Petrus Plancius en Cornelis Claesz. Dat is onwaarschijnlijk. Daarvoor wijken de toponiemen op de Planciuskaarten te vaak af van die van op deze kaarten van Lasso. Maar ook al zijn dit niet de exemplaren die Plancius gebruikte bij het samenstellen van zijn eigen kaarten, ze geven wel een uitstekende indruk van de bronnen die Plancius ter beschikking had.

Tot slot: over de herkomst van de acht kaarten of atlas, en vooral hoe Wieder deze in Spanje in handen kreeg, weten we eigenlijk nog heel weinig. Wellicht dat in Spaanse archieven nog informatie te vinden is.

SUMMARY

The charts of Bartholomeus Lasso in the Maritime Museum Rotterdam / Sjoerd de Meer

Around 1592 the Dutch publisher Cornelis Claesz. acquired 25 charts, made by the Portuguese mapmaker Bartholomeus Lasso. Petrus Plancius used them for his own World map of 1592 and for compiling his charts of the regions beyond the European waters. This enabled the Dutch to prepare for intercontinental long range navigation in their quest for a share of the spice trade, ultimately resulting in a colonial empire. In 1915 Antonio Blázquez discovered eight Lasso charts on parchment in a private Spanish collection. In 1916 they were sold to the Dutch librarian and gentleman-dealer F.C. Wieder. They were subsequently bought by the Rotterdam-based collector W.A. Engelbrecht. His collection, including the eight Lasso charts, was transferred to the Maritiem Museum Rotterdam in 1966.

6 **Titel op de achterzijde van de kaart van de Atlantische Oceaan tussen Afrika en Brazilië door B. Lasso.** Collectie Maritiem Museum Rotterdam, inventarisnummer WAE898-A (verso).

LITERATUUR

- Blázquez, Antonio. 1915.** Noticia de un atlas del Siglo XVI, Manuscrito y desconocido. In: *Boletín de la Real Sociedad Geográfica de Madrid* 1915, p. 369-374.
- Bos-Rietdijk, E. 1992.** De collectie Engelbrecht in het Maritiem Museum 'Prins Hendrik', in: *De Boekenwereld*, IX (1992), p. 86-96.
- Cortesão, Armando. 1935.** *Cartografia e Cartógrafos Portugueses dos Séculos XV e XVI*, deel II. Lissabon: Seara Nova, 1935.
- Cortesão, Armando & A. Teixeira da Mota. 1960.** *Portugaliae Monumenta Cartographica*. Lissabon: Imprensa Nacional-Casa da Moeda, 1960, deel III.
- Dotd van Flensburg, J.J. 1862.** Letterkundig verslag van hetgeen uit de landspapieren kan worden geput, om daarna de verdiensten van P. Plancius, (1) omtrent de zeevaarkunde, beter te doen waarderen, in: *Verhandelingen en Berigten betreffende het Zeewezen en Zeevaarkunde*, 1845, p. 77-91.
- Jonge, J.K.J. de. 1862.** *De Opkomst van het Nederlandsch Gezag in Oost-Indië (1595-1610)*. Den Haag: Nijhoff etc. 1862.
- Meer, S. de & R. Wijk. 2022.** The Wieder-Engelbrecht IATO atlas. In: Paula van Gestel-Van 't Schip (red.), *Atlas amicorum Peter van der Krogt: ter gelegenheid van het bereiken van zijn pensioengerechtigde leeftijd*. Leiden: Brill 2022, p. 231-243.
- Moll, G. 1825.** *Verhandeling over eenige vroegere zeetogten der Nederlanders* (Amsterdam 1825).
- Rouffaer, G.P. & J.W. IJerman. 1925.** *De eerste schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman 1595-1597*, deel II. Den Haag: Nijhoff 1925.
- Schilder, G. 2003.** Petrus Plancius Wall map of the World (1592) and a set of printed Charts showing Coastlines Beyond Europe (1592-1594). In: *Monumenta Cartographica Neerlandica VII: Cornelis Claesz (c. 1551-1609) Stimulator and Driving Force of Dutch Cartography*. Alphen aan den Rijn: Canaletto 2003, p. 105-132.
- Schilder, G. & H. Kok. 2019.** *Sailing across the world's oceans: History and catalogue of Dutch charts printed on vellum*. Leiden: Brill 2019.
- Tentoonstellingscatalogus Maritiem Museum 'Prins Hendrik'. 1966.** *Lof der Zeevaart: collectie dr. W.A. Engelbrecht*. Rotterdam 1966.
- Tentoonstellingscatalogus Maritiem Museum 'Prins Hendrik'. 1972.** *Plancius 1552-1622*. Rotterdam 1972.
- Wieder, F.C. 1915.** De oude weg naar Indië, om de Kaap: wandversieringen in de zalen van het stoomschip Jan Pieterszoon Coen van de Stoomvaart-Maatschappij "Nederland" naar de oorspronkelijke kaarten van Petrus Plancius en Jan Huygen van Linschoten vervaardigd door C.A. Lion Cachet; met historische toelichting. S.l. 1915. In: *Tijdschrift Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, 1916-1917.
- Wieder, F.C. 1927.** *Monumenta cartographica; reproductions of unique and rare maps, plans and views in the actual size of the originals*, deel II. Leiden: Brill 1927.
- Zandvliet, K. 1998.** *Mapping for Money: Maps, plans and topographic paintings and their role in Dutch overseas expansion during the 16th and 17th centuries*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw.
- Zimmerman, Jean. 2012.** *Love, Fiercely a Gilded Age Romance*. Boston New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2012.

NOTEN

- 1 Tentoonstellingscatalogus Plancius, 1972.
- 2 Tentoonstellingscatalogus Lof der Zeevaart, 1966.
- 3 'Peruviana' (aangekocht in 1973 van N. Israel); en 'Cassiterides insulae vulgo Asores,' derde staat door David de Meyne (aangekocht in 2003 van Leen Helmink). In 1973 werd van Nico Israel ook de Noordpoolkaart van Willem Barents aangekocht, maar dit was ter vervanging van een verloren exemplaar. De wereldkaart van Plancius uit het Itinerario van Jan Huyghen van Linschoten, uitgave Cornelis Claesz uit 1596 werd vermoedelijk in 1995 gestolen.
- 4 Tentoonstellingscatalogus Plancius 1972, catalogusnummer 6.
- 5 Zie voor de oorspronkelijke tekst bijvoorbeeld Wieder 1927, 28.
- 6 Cortesão 1960, 87-88.
- 7 Zie over de rol van de cosmografo-mor, Zandvliet 1998, 5-21.
- 8 Wieder 1926. Van de kaart zijn inmiddels drie latere staten bekend, één in de Bibliothèque National de France, één in particulier bezit, en één werd in 2022 aangeboden op de TEFAF door de antiquaar Daniel Crouch.
- 9 Wieder 1927: cartouche 'Geographiae Studioso'; zie ook Schilder 2003, 108.
- 10 Cortesão 1960, 87.
- 11 Dotd van Flensburg 1845.
- 12 De Jonge, p. 92-97; 167-171.
- 13 Blázquez 1915.
- 14 Zie <https://dbe.rah.es/biografias/17634/antonio-blazquez-y-delgado-aguilera> (geraadpleegd 30-08-2022).
- 15 https://es.wikipedia.org/wiki/Manuel_Onta%C3%B1%C3%B3n (geraadpleegd 30-8-2022).
- 16 Cortesão, 1935, 286.
- 17 Zie voor zijn biografie de website Biografischportaal.nl (geraadpleegd 30-8-2022).
- 18 Deels werden zijn reizen gesubsidieerd door het KNAG. Daarnaast was Wieder ook werkzaam voor Isaac Newton Phelps Stokes (1867-1944), een architect te New York die tussen 1915 en 1928 het boek *The Iconography of New York* uitgaf. Zie over de relatie Wieder-en Stokes: Zimmerman 2012.
- 19 Zie voor zijn biografie de website Biografischportaal.nl (geraadpleegd 30-8-2022).
- 20 Dit is een verschrijving. Bedoeld wordt de Oostkust van Noord-Amerika.
- 21 *TKNAG* 1916, 150-151.
- 22 Ibidem, 933-934.
- 23 In 1916 was de Vereening Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum te Amsterdam opgericht. In 1921 kreeg zij haar eigen gebouw aan De Lairessestraat.
- 24 Ibidem, 1917, 460.
- 25 Bos-Rietdijk, 1992.
- 26 De Meer & Wijk 2022, p. 231-232. Zie ook *TKNAG* 1916, p. 540-541 Wieder noemt de verwerving van een aantal kaarten van Plancius die hij in Duitsland had gekocht waaronder de kaart van Italië die nu in de collectie Engelbrecht aanwezig is.
- 27 Wieder 1927, VII; zie ook artikel in *Het Vaderland*, 27 januari 1928.
- 28 Brief van Wieder aan Engelbrecht, collectie MMR, inventarisnummer H339.
- 29 Rouffaer & IJerman 1925, 424 stellen dat de verwerving in 1915 plaats had, maar dat klopt niet.
- 30 Rouffaer & IJerman 1925, LVI.
- 31 Inventarisnummers WAE898-A tot en met WAE898-H.
- 32 Rouffaer & IJerman 1925, 424.
- 33 Ibidem, LVII, 424-425.
- 34 Wieder 1927 passim.
- 35 Rouffaer & IJerman 1925; vergelijk ook Schilder & Kok 2019, p.517-521.

DE BIJBELKAARTEN VAN PETRUS PLANCIUS

© AUGUST DEN HOLLANDER ©

In 1590 verschijnt bij de uitgever Laurens Jacobszoon,¹ *Boeckvercooper in den vergulden Bybel, opt water by de oude Brugghe tot Amstelredam*, een bijbeleditie, voorzien van een serie van vijf bijbelkaarten, vervaardigd door Petrus Plancius, gereformeerd predikant te Amsterdam.² Vanwege de kaarten wordt deze bijbeleditie, die de tekst van de zogeheten Deux-Aes-vertaling bood, ook wel als de 'Planciusbijbel' aangeduid.³ De vijf kaarten uit deze bijbeleditie in koperplaatdruk, gegraveerd door Baptista van Doetecum, zijn het eerste publieke bewijs van de kennis en kunde van Plancius op het gebied van de kartografie die in de jaren daarna ook anderszins volop zullen blijken. Na deze bijbel uit 1590 volgen meer bijbeluitgaven waarin kaarten van Plancius zijn opgenomen. Ook verschijnen andere bijbelkaarten die zijn gebaseerd op de kaarten van Plancius. Deze bijdrage biedt een overzicht.

In zijn voorrede *Tot den Leser* in de bijbeleditie uit 1590 motiveert Laurens Jacobszoon de opname van kaarten in de bijbel: "Ten laetsten hebben wy hier ooc by ghevoecht de Caerten oft Landt-Tafelen, waer aen wy noch kosten noch moeyte ghespaert en hebben (soo wel de sake selfs, als den arbeyt belanghende) om den Christelijcken Leser op het alder correcste ende ghetrouwelijckste, [de] meest[e van] aller landen, steden ende plaetsen geleghenthey, daer van inden geheelen Bybel, so oude als nieuwe Testament vermeldt wordt, voor ooghen te stellen, verhopende hier mede den Christelijcken Leser gheenen cleynen dienst, noch gheringhe voordeel ghedaen te hebben...t Amstelredam, desen eersten Meye, Anno 1590." Bijbelkaarten werden dus opgenomen om de bijbelse geografie aanschouwelijk te maken voor de lezer en zo een beter begrip te geven van de bijbelse teksten. Een meer specifieke motivatie voor het opnemen van kaarten is te vinden in de toelichting bij de kaart met de reizen van de apostelen, horend bij het bijbelboek Handelingen in het Nieuwe Testament. De kaart is daar vooral bedoeld om voor de lezer de tekst van Handelingen, die vol namen van landen, steden en andere geografische aanduidingen staat, te verduidelijken door visualisatie van al die elementen in een

PROF. DR. A.A. DEN HOLLANDER is hoogleraar Religieus Erfgoed aan de Faculteit Religie en Theologie van de Vrije Universiteit (VU) te Amsterdam.

kaart. De bijbelse namen in de kaart zijn tekstueel geredigeerd en andere namen toegevoegd, aldus de toelichting, *overmits niet alleenlijk by de meeste menichte der Menschen, maer oock selfs by de ghene, die in der Geographie redelijcker wijze ervaren zijn, menichmael wort getwijfelt, onder wat Provincie oft Landschap een yghelijcke stadt ende plaetse ghehoort; door welck misverstandt gheen cleyne verwerringhe in 't oordeel des Lesers en ontstaet.*

In zijn algemeenheid geldt dat bijbelkaarten wat aantallen betreft vooral in bijbels van een protestantse signatuur voorkomen, zij het dat dat vooral geldt vanaf de zeventiende eeuw.⁴ Voor de zestiende eeuw ligt dat om twee redenen genuanceerder. Voor bijbels uit de eerste helft van de zestiende eeuw is er allereerst nog geen sprake van een exclusief katholieke en/of protestantse markt. Pas in de tweede helft van de zestiende eeuw worden typisch doperse, gereformeerde, lutherse en katholieke bijbels gepubliceerd. Maar ook dan zijn bijbelkaarten beslist geen exclusief protestants fenomeen. Een fraai voorbeeld van kaarten in katholieke bijbels in die periode zijn de kaarten in bijbeluitgaven die verschenen bij de Antwerpse drukker/uitgever Christoffel Plantijn. Al ruim voordat Isaac Canin in 1580 in Dordrecht een bijbel op de markt bracht met kaarten die

1

teruggingen op die in de Franse bijbel, gepubliceerd in 1559 te Genève door Barbier en Courteau, liet Plantijn al in 1565 kopieën naar deze kaarten maken. In de Nederlandse bijbel die Plantijn het jaar daarop (1566) op de markt bracht, waren twee van deze Antwerpse kaarten opgenomen, die van Exodus en die van het Heilige Land. Het waren kaarten in klein formaat die in de tekst zelf waren geplaatst. Maar vooral indrukwekkend zijn de vier kaarten die waren ontworpen door Arias Montanus ten behoeve van de imposante *Biblia Polyglotta*. Toen in de zeventiende eeuw het centrum van de boekdrukkunst en de kartografie zich verplaatste naar de Noordelijke Nederlanden, gingen de familie Van Doetecum en de inmiddels naar Amsterdam uitgeweken Petrus Plancius een belangrijke rol spelen in dit nieuwe kartografische genre.

PLANCIUS' EERSTE SERIE BIJBELKAARTEN UIT 1590

De bijbel die in 1590 bij Laurens Jacobszoon verschijnt, is een (titel)uitgave van een druk die tot stand was gekomen door de samenwerking van vijf uitgevers en drukkers uit Delft, Amsterdam en Leiden (zie afbeelding 1). De druk was onder de partners verdeeld in verschillende (titel)uitgaven, alle in hetzelfde jaar gepubliceerd. Door aanpassing

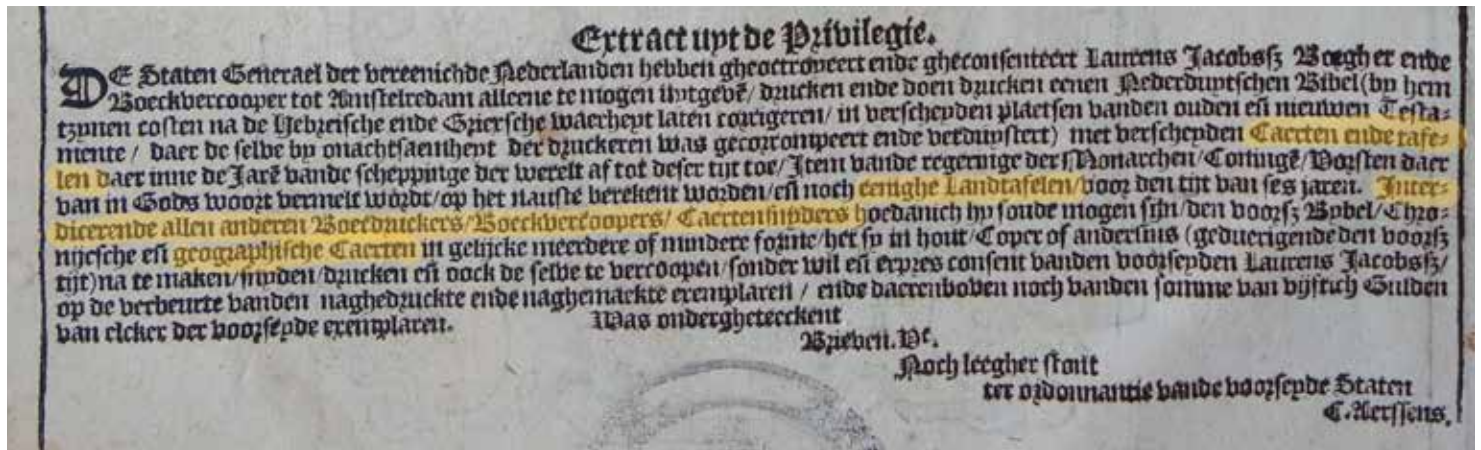
van slechts het titelblad en het colofon ontstond de mogelijkheid om de eigen naam als uitgever en/of drukker aan de uitgave te verbinden en zo de uitgave tot een eigen product te maken. Met de opdeling konden ook de kosten voor de vervaardiging van de editie gedeeld worden, bleef de eigen voorraad beperkt en was de omloopsnelheid van de editie hopelijk wat hoger. In totaal zes uitgaven zijn bekend van deze druk, die vrijwel zeker in Delft op de persen lag.⁵ Drie uitgaven vermelden Bruyn Harmansz. Schinkel als drukker en drie uitgaven Aelbrecht Hendricksz. als drukker. Beide Delftse drukkers hebben elk een van de zes uitgaven onder eigen naam, vermeld op het titelblad, gepubliceerd. Van de twee overige uitgaven met Schinkel als genoemde drukker, vermeldt één Barent Adriaensz. uit Amsterdam en één Laurens Jacobsz. uit Amsterdam als uitgever op het titelblad. Van de twee overige uitgaven met Hendricksz. als genoemde drukker, vermeldt één Jacob Adriaensz. uit Leiden en één Laurens Jacobsz. uit Amsterdam als uitgever op het titelblad (zie schema).⁶

Drukkers en uitgevers van de 1590-editie met Plancius' eerste serie kaarten.

	drukker	Uitgever
1.	Bruyn Harmansz. Schinkel, Delft	Bruyn Harmansz. Schinkel, Delft
2.	Idem	Barent Adriaensz., Amsterdam
3.	Idem	Laurens Jacobsz., Amsterdam
4.	Aelbrecht Hendricksz., Delft	Aelbrecht Hendricksz., Delft
5.	Idem	Jacob Adriaensz., Leiden
6.	Idem	Laurens Jacobsz., Amsterdam

Met twee van de zes uitgaven op zijn naam is Laurens Jacobszoon waarschijnlijk de grootste deelnemer in het samenwerkingsproject. Zijn rol in de hele onderneming was een cruciale, omdat de Staten-Generaal aan hem in 1590 het privilege had verleend voor het uitgeven, drukken en laten drukken van de bijbel en de bijbehorende kaarten (zie afbeelding 2). Het was alle andere boekdrukkers, boekverkopers en kaartsnijders voor een periode van zes jaar verboden om de bijbel en de kaarten na te maken – hetzij in hout, koper of anderszins – na te snijden of na te drukken en die te verkopen zonder expliciete toestemming van Laurens Jacobszoon. Op elk van de vijf kaarten van de eerste serie van Plancius staat dit privilege *Cum Privilegio ad Sexennium* nog eens uitdrukkelijk vermeld. Het hoeft daarom niet te verbazen dat deze serie, voor zover bekend, alleen in exemplaren van deze zes bijbeluitgaven is opgenomen.

4 **Titelblad bijbel**, Laurens Jacobszoon, Amsterdam 1590. Amsterdam Allard Pierson UvA, OF 63-966, fol. *1r.

2

De eerste serie bijbelkaarten van Plancius uit 1590 bestaat uit de volgende vijf kaarten: een wereldkaart, een kaart van de ligging van het paradijs (in het vervolg: Paradijskaart), een kaart met de woestijnreis (Exoduskaart), een kaart van het Heilige Land ten tijde van Jezus en de apostelen (Heilige Landkaart NT) en een kaart van de reizen van de apostelen, c.q. de apostel Paulus (Reizen van de apostelen). Een dergelijke serie van bijbelkaarten met een zekere mate van uniformiteit, lijkt voor het eerst door Montanus toegepast en bleef nadien gebruikelijk. Alle kaarten zijn voorzien van een Latijnse titel met daaronder een Nederlandse vertaling en kregen een specifieke plaats in de Bijbel toegedacht. Hieronder worden de kaarten afzonderlijk besproken. In veel gevallen is aan de kaarten een gedrukte toelichting toegevoegd, alhoewel ook versies zonder toelichting bestaan. Blijkbaar bestond er vraag naar elk van beide varianten. Beide Delftse drukkers drukten ieder een toelichting bij de kaarten, die voor wat betreft het zetsel en ook inhoudelijk van elkaar verschillen.

DE WERELDKAART (1590, EERSTE STAAT)

De eerste kaart in de serie is getiteld: *Orbis Terrarvm Typus [...] of Beschrijvinghe der geheeler werelt [...]*.⁷ Plancius' wereldkaart is in hoge mate gebaseerd op de wereldkaart van Rumold Mercator uit 1578, inclusief zaken als de belettering, het sierrasterwerk rond de twee hemisferen en de kompasroos. Het kaartbeeld is echter op tal van plaatsen geactualiseerd en verbeterd.⁸ Op de achterzijde staat een toelichtende tekst en een aanwijzing waar in de bijbel deze kaart ingebonden diende te worden: *Een corte aenwysinghe van den afkomsten der Volcken, die den Aerdtbodem bewoonen, dienende tot verclaringhe der thierenden Capittels Genesis, ende der Geographische Tafel, in welcke de gheheele Weerelt in 't corte beschreven wordt.*

3

Dese Caerte moet ghesest worden voor het 33. Capittel Numeri.

Cozte Verclaringe van de tochten die de kinderen Israels in den tijde van veertich Jaren gedaen hebben treckende wt Egypten door vrescheden Woestijnen naer het land van belosten.

N aer dat de vier hondert Jaren (die Gode bestemt hadde) dat Abrahams naecomelingen in een breemt lande souden bycndelingen sijn) verduiler waren / sijn de kinderen Israels / door des Heeren vrel / ghetrocken wt Egyptenlandt / onder het beleyde / Moses / tijnde in ghetale van 603550. Mannen / behalven de Vrouwen ende kinderen / ende tochten wt van Karmes den 15. dach der eerste maende / in den twee duysent drij hondert ende drie en tachtichsten Jare der Scheyppinghe der Werelt / vier hondert dertich Jaer naer dat Gode Abraham beroepen hadde wt den lande Chaldea / ende vier hondert Jaer naer de geboorte Isaacs / Exod. 12. vs. 40. Genes. 15. vs. 13. Act. 7. vs. 6. Num. 33. vs. 1. sijn hebben

O.k. 114

5a Ligging Perga op de kaart van de reizen van de apostelen. Detail uit kaart Petrus Plancius (1590, 1e staat), Laurens Jacobszoon, Amsterdam 1590. Amsterdam Allard Pierson UvA, HB-KZL O.K. 116.

5a

DE PARADIJSKAART (1590, EERSTE STAAT)

De tweede kaart van de serie is getiteld: *Tabula Geographica, in qua Paradisus [...] describuntur, quorum in Genesi fit mentio* of *Geographische beschrijvinge des Paradyss, [...] der welcker vermeldt word int boeck der Scheppinge*.⁹ De locatie van de Hof van Eden (*Heden*) is aangegeven met een afbeelding van de boom van kennis van goed en kwaad met Adam en Eva die er onder staan.¹⁰ De plaatsnamen op de kaart zijn in het Latijn. Voor de rivieren de Eufraat en de Tigris zijn tevens de (getranscribeerde) Hebreeuwse equivalenten gegeven. In de meeste exemplaren staat onder de gravure een lijst met een Nederlandse vertaling (*Verduitschinghe*) van de Latijnse namen. Op deze wijze is getracht om dicht bij de oorspronkelijke taal van de (Hebreeuwse) bijbeltekst te blijven en tegelijk de kaart voor de lezer zo toegankelijk mogelijk te maken. Bij sommige exemplaren van de kaart is op de versozijde een gedrukte toelichting opgenomen (zie afbeelding 3).

DE EXODUSKAART (1590, EERSTE STAAT)

De derde kaart van de serie is getiteld: *Tabula Geographica, in qua Iisraelitarum, ab Aegypto ad Kenahanæam [...] describuntur* of *Geographische beschrijvinge der Heirtochten [...] der kinderen Israels [...]*.¹¹ De route die het volk Israël door de woestijn zou hebben genomen is op de kaart ingetekend, evenals enkele bekende scènes uit dat bijbelverhaal, zoals de doortocht door de Rode Zee, het gouden kalf en de slang op de staak (zie afbeelding 4). Daarnaast zijn met de cijfers 1-41 ook de rustplaatsen aangegeven die in het bijbelboek Numeri worden opgesomd. De plaatsnamen op de kaart zijn ook hier in het Latijn vermeld. In een toelichting onder de kaart worden tevens de Nederlandse vertalingen gegeven. Van de kaart zijn exemplaren zonder

toelichting bekend, exemplaren waar de toelichting onder de kaart begint en doorloopt op de versozijde en exemplaren waarin de volledige toelichting op de versozijde is gedrukt. Boven de toelichting wordt aangegeven dat de kaart moet worden ingebonden vóór hoofdstuk 33 van Numeri.

DE HEILIGE LANDKAART (NT, 1590, EERSTE STAAT)

De vierde kaart in de serie betreft de *Tabula Geographica in qua regiones Cananææ [...] of Geographische beschrijvinge des Lands van beloften [...]*, een kaart van het Heilige Land ten tijde van de Jezus en de apostelen.¹² De plaatsnamen op de kaart zijn wederom in het Latijn. Op de versozijde is een toelichting opgenomen en een aanduiding dat de kaart aan het begin van het Nieuwe Testament moet worden ingebonden.

DE KAART VAN DE REIZEN VAN DE APOSTELN, C.O. DE APOSTEL PAULUS (1590, EERSTE STAAT)

Voor de vijfde en laatste kaart in de serie vermeldt de titelcartouche: *Tabula Geographica, in qua omnes regiones, urbes, oppida et loca describuntur, quorum mentio fit in Actis [...]* of *Geographische Beschrijvinghe aller landen, steden ende plaetsen, van welcken vermeldt wordt inde Handelinghen [...]*. Het betreft een kaart met de (zendings-)reizen van de apostelen, met name van Paulus.¹³ De kaart toont het oostelijk deel van het Middellandse Zeegebied, en een kleine inzet onder in de kaart toont het volledige Middellandse Zeegebied. De plaatsnamen zijn in het Latijn, maar onder het kaartbeeld is een plaatsnamenlijst opgenomen met de corresponderende toen gangbare namen. Bij de kaart is soms een toelichting gegeven. Boven de toelichting is een tekstregel gedrukt waarin

5b Ligging Perga op de kaart van de reizen van de apostelen. Detail uit kaart Petrus Plancius (1590, 2e staat), Krijn Vermeulen, Danzig, 1598. Amsterdam Allard Pierson UvA, OG 65-37.

is aangegeven dat de kaart vóór het bijbelboek Handelingen moet worden geplaatst.

EEN TWEEDE STAAT IN 1590

In 1590 publiceert Laurens Jacobszoon nog een editie van de Deux-Aes-vertaling.¹⁴ Het drukken van deze editie werd verdeeld: het Oude Testament tot aan het boek Profeten werd gedrukt door de Franeker drukker Gillis van de Rade en het resterende deel van de bijbeleditie door de Haarlemmer drukker Gillis Rooman. In 1592 verschijnt een nieuwe editie van deze bijbel, waarin beide drukkers weer hetzelfde deel van de bijbel voor hun rekening namen.¹⁵ In beide bijbeledities zijn vier van de vijf bijbelkaarten van Plancius in een tweede staat opgenomen. Deze vier gereviseerde kaarten komen we ook tegen in latere zestiende- en vroeg zeventiende-eeuwse bijbeledities, zoals die van Laurens Jacobszoon zelf (in 1596 en 1601) en van zijn eerdere zakenpartner de Delftse uitgever en drukker Bruyn Harmansz. Schinkel (1595). Alleen van de wereldkaart ontbreekt in de edities van 1590 en 1592 een tweede staat; deze zou pas volgen in de tweede serie uit 1604 (zie hieronder). In sommige exemplaren ontbreekt de wereldkaart simpelweg; in andere bijbels zijn de vier kaarten van Plancius in de tweede staat aangevuld met de wereldkaart van Plancius uit de eerdere reeks van vijf kaarten, dus in de eerste staat, en in sommige gevallen is de tweede staat van de wereldkaart die in 1604 werd gedrukt aan de serie van vier toegevoegd, en in of na 1604 ingebonden.

De belangrijkste wijzigingen in de tweede staat betreffen veelal de toevoeging van namen van enkele steden, rivieren of andere topografische elementen. Van fundamenteeler aard zijn de aanpassing van de kustlijn van Egypte en de toevoeging van een bergketen op de Exoduskaart.

Op de kaart van de reizen van de apostelen zijn niet alleen nieuwe namen toegevoegd, maar is ook de locatie van sommige plaatsen gewijzigd. Zo is de stad Perga, aanvankelijk aan de zuidkust van Turkije gesitueerd, nu verder landinwaarts geplaatst, in de buurt van Olbasa. Op de voormalige kustlocatie van Perga staat nu Olbia vermeld (zie afbeelding 5a en 5b). In de Koninklijke Bibliotheek werd een tot nu toe onbekende variant van deze kaart gevonden van rond 1601: het kaartbeeld is ongewijzigd, maar de randprenten aan weerszijden van de titel zijn bijgewerkt (zie afbeelding 6a en 6b).¹⁶

PLANCIUS' TWEEDE SERIE BIJBELKAARTEN UIT 1604

In 1604 publiceert de Amsterdamse uitgever en drukker Jan Evertsz. Cloppenburgh een bijbeleditie waarin een nieuwe serie bijbelkaarten van Plancius is opgenomen. Al op 1 augustus 1602 hadden de Staten-Generaal aan Herman Allertsz. en Jan Evertsz. Cloppenburgh, beiden boekverkopers te Amsterdam, een privilege voor de publicatie van bijbel en kaarten voor een periode van acht jaar verleend.¹⁷ Op alle kaarten in de serie staat dit privilege vermeld als *Met Privilegie voor 8 Iaren*. De serie omvat niet vijf kaarten, zoals de eerste serie, maar zeven kaarten. Nieuw toegevoegd waren een kaart van het Heilige Land met de verdeling van het land over de twaalf stammen van Israël (Heilige Landkaart OT) en een stadsplattegrond van Jeruzalem. Alle kaarten werden nieuw gegraveerd door Baptista van Doetecum, met uitzondering van de wereldkaart, die een tweede staat is van de wereldkaart uit de hierboven beschreven eerste serie uit 1590.¹⁸ De toevoeging van de naam *Magallanica* bij het Zuidcontinent op beide hemisferen, is overigens de enige wijziging.

6a

6b

6a **Bekering van Paulus op de kaart van de reizen van de apostelen.** Randprent bij de kaart van Petrus Plancius (1592, 2e staat), Laurens Jacobszoon, Amsterdam 1592. Leiden Universiteitsbibliotheek, 1170 A 6.

6b **Bekering van Paulus op de kaart van de reizen van de apostelen.** Randprent bij de kaart van Petrus Plancius (1601, 2e staat, variant), Laurens Jacobszoon, Amsterdam 1601. Den Haag, KB KW 1779 B 6.

Al op het titelblad (en in het voorwoord *Tot den Leser* van 1 januari 1604) kondigt de uitgever aan dat er *verscheyden nieuwe Landt en Plaets-tafelen met Bybelsche Geschiedenissen rontsom verciert* van Petrus Plancius in de bijbel zijn opgenomen, *Dienende den Christelijcken Leser tot verclaringhe van velen plaetsen des Goddelijcken Woordts, in welcken vande ghelegentheden der Tyden, Steden, ende Plaetsen wordt gehandelt.* Het meest in het oog springende verschil tussen de kaarten van de eerste en de tweede serie van Plancius wordt gevormd door de uitbundige randversieringen van de tweede serie. In de gravure van al deze zeven kaarten zijn rond de kaart randprenten opgenomen met illustraties van diverse aan het thema van de betreffende kaart gerelateerde bijbelse scènes. Deze randillustraties zijn ook door Baptista van Doetecum gegraveerd naar een ontwerp van David Vinckboons (zie afbeelding 7a en 7b).¹⁹ Ook de Leidse graveur Pieter Bast werkte mee aan de randversieringen (zie afbeelding 8).²⁰

Op de Paradijskaart lijkt het kaartbeeld bijna ondergeschikt geworden aan de afbeeldingen: naast de randversieringen, staat midden naast het

kaartbeeld een grote gravure van Adam en Eva in de Hof van Eden, eveneens naar een ontwerp van David Vinckboons.²¹ In alle bekende exemplaren is de achterzijde van de kaart bedrukt. Hier wordt de beoogde plaats waar de kaart in de bijbel moet worden gebonden vermeld, Genesis 3, en is een lijst met Nederlandse vertalingen van de Latijnse plaatsnamen opgenomen. De aan de serie extra toegevoegde kaart van het Heilige Land ten tijde van het Oude Testament, toont de verdeling van land over de twaalf stammen van Israël.²² De versozijde bevat een toelichting en vermeldt dat de kaart moet worden geplaatst voor Jozua 13. Ook nieuw in de serie is de kaart van Jeruzalem. Ook hier is een toelichting op de kaart op de achterzijde gegeven.²³

VARIANTEN UIT 1624 EN 1653

Van de serie van zeven kaarten uit 1604 is nog een variant bekend uit 1624. We spreken hier niet van een nieuwe staat omdat het kaartbeeld ongewijzigd is gebleven. Daarbuiten zijn wel enkele wijzigingen doorgevoerd. De naam van Petrus Plancius in de titel is vervangen door D.R.M. Mathes, waarbij het

7a

7b

8

7a **Bruiloft te Kana**, ontwerp van David Vinckboons voor de randprent bij Plancius' kaart van het Heilige Land uit 1604. Berlin, Kupferstichkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin, KdZ 14202.

7b **Bruiloft te Kana op de kaart van het Heilige Land**. Randprent bij de kaart van Petrus Plancius naar ontwerp van David Vinckboons (1604, eerste staat), Jan Jacobsz. Paets & Jan Bouwensz, Leiden 1609. National Library of Israel, Amir Cahanovitch Collection, ACC 82.

8 **Instelling van Pascha op de Exoduskaart**. Randprent bij de kaart van Petrus Plancius (1604, 1e staat), Pieter Bast naar ontwerp van David Vinckboons. Amsterdam Rijksmuseum, RP-P-1990-416.

onduidelijk is wie achter deze naam schuilgaat.²⁴ Daarnaast werden de randprenten met de bijbelse scènes aan alle zijden van witte randen voorzien. Op de versozijde van de kaarten is bovendien een nieuwe toelichting gedrukt. Een laatste, meer ingrijpende variant dateert uit 1653, wanneer de serie is opgenomen in een bijbeleditie van de Amsterdams drukker/uitgever Joost Hartgers, die in bezit van de koperplaten was gekomen.²⁵ Om de kaarten passend te maken voor zijn bijbeluitgave in kleiner formaat liet hij simpelweg de linker- en rechter randen van de koperplaten afzagen, waardoor de randprenten aan deze zijden ontbreken.

BESLUIT

Een nauwkeurige bestudering van de verschillende exemplaren van de bijbelkaarten van Plancius leert dat er nogal wat verschillen bestaan in de wijze waarop de kaarten zijn overgeleverd. Naast de verschillende series (eerste en tweede serie), verschillende staten en varianten, zorgt ook de inbedding in de bijbels voor variatie. De resterende ruimte aan de voorzijde van het kaartblad (rectozijde) en de gehele achterzijde (versozijde) konden in separate drukgangen worden benut voor aanvullende informatie, zoals lijsten met vertalingen van de geografische namen, een verwijzing naar het bijbelhoofdstuk waar de kaart ingebonden diende te worden en vooral, toelichtende teksten. Niet alleen de plaatsing van deze elementen, maar ook de tekst van de toelichting zelf kon verschillen per drukker.

Bijbelkaarten versterken samen met andere paratextuele hulpmiddelen, het studieuze karakter van bijbels. Samen met andere explicatieve en pedagogische hulpmiddelen in bijbels helpen de kaarten de bijbellezer om de teksten beter te kunnen begrijpen. Bovendien leveren bijbelkaarten een belangrijke bijdrage aan de gereformeerd-protestantse bijbeluitleg, waarin een letterlijke lezing van de Bijbel wordt voorgestaan. Historiciteit en betrouwbaarheid van de Heilige Schrift zijn in die visie onlosmakelijk met elkaar verbonden, waarbinnen de bijbelse geografie een eigen exegetische bijdrage levert, zoals bijvoorbeeld de kaart van de woestijnreis. Om die reden hoeft het niet te verbazen dat Plancius als gereformeerd predikant tot de vroegste vervaardigers van bijbelkaarten behoort. Terwijl andere bekende kartografen en graveurs, zoals Claes Jansz. en Nicolaes Visscher, Cornelis Danckertsz. in de eerste helft van de zeventiende eeuw ook bijbelkaarten gingen maken, verlegde Plancius zijn kartografische aandacht naar andere kartografische terreinen, die in de andere bijdragen in dit themanummer uitgebreid aan de orde komen.

OVERZICHT BIJBELKAARTEN PLANCIUS EN GERAADPLEEGDE EXEMPLAREN

- 1590: serie A.1 – 5 kaarten, 1e staat (OT: wereld; Paradijs; Exodus; NT: Heilige Land, reizen apostelen) – Amsterdam UB OF 63-959 (1590).
- 1590/92: serie A.2 – 4 kaarten, 2e staat van serie A.1 (zonder wereldkaart) – Leiden UB 1170 A 6 (1592); Amsterdam UB OM 63-2104 (1595); Amsterdam UB OG 65-37 (1598).
- 1601: variant van kaart reizen apostelen uit serie A.2 – Den Haag KB KW 1779 B 6 (1601).
- 1604: serie B.1 – 7 kaarten, waarvan 6 volledig nieuw: 1e staat (OT: Paradijs; Exodus; Heilige Land; Jeruzalem; NT: Heilige Land, reizen apostelen) - Haarlem NBG 31 1604-Deux (Clop) (1604); Den Haag KB KW 1773 B 4 (1614), en als 7e kaart: A.2 – wereldkaart, 2e staat van A.1- Haarlem NBG 31 1604-Deux (Clop) (1604); Den Haag KB KW 1773 B 4 (1614).
- 1624: Eerste variant van serie B.1 Amsterdam UB KF 62-2552 (1624).
- 1653: Tweede variant van serie B.1 (geen exemplaar bekend bij de auteur).

SUMMARY

The Bible maps of Petrus Plancius / August den Hollander

The Reformed minister and cartographer Petrus Plancius designed two series of Bible maps, both engraved by Baptista van Doetecum. The Dutch Reformed Protestant Church promoted a literal reading of the Bible, and maps became part of its pedagogic and explicative apparatus in order to gain a better understanding of the contents. Moreover, the maps attested to the historical veracity and reliability of the Biblical texts. Plancius was one of the first Dutch cartographers to produce a series of Bible maps: his first dates from 1590 and appeared in a Bible edition that was published in six separate issues by five publishers from Amsterdam, Delft, and Leiden; the second series initially appeared in a 1604 edition by Amsterdam publisher and printer Jan Evertsz. Cloppenburgh. Plancius' maps are representative of this relatively new, but quickly growing, cartographic genre that would have the Netherlands as its centre throughout the seventeenth and first half of the eighteenth centuries.

LITERATUUR

- Bennett, S.K. 1989.** Drawings by David Vinckboons as models for ornamenting bible maps, *Hoogsteder-Naumann Mercury* nr. 10 (1989), p. 15-25.
- Briels, J.G.C.A. 1974.** *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630*. Bibliotheca Bibliographica Neerlandica 6. Nieuwkoop: De Graaf.
- Delano-Smith, C. & E.M. Ingram.** 1991. *Maps in Bibles 1500-1600. An Illustrated Catalogue*, Genève: Librairie Droz.
- Gillaerts P. e.a. (red.). 2015.** *De Bijbel in de Lage Landen. Elf eeuwen van vertalen*. Heerenveen: Royal Jongbloed. Speciaal hoofdstuk 18: De doopsgezinde Biestkensbijbel (1560) en de gereformeerde Deux-Aesbijbel (1562): bijbelvertalingen voor de protestanten (auteur: Wim François), p. 304-341.
- D'Haene, K. 2008.** **Petrus Plancius.** WVS Cahiers: bibliotheek van de Westvlaamse letteren, nr. 249 (2008) 43/6. Brugge: VWS.
- Hollander, A.A. den. 2019.** "Biblical Geography. Maps in Sixteenth-Century Printed Bibles from the Low Countries", In: *Church History and Religious Culture*, nr. 99 (2019), p. 137-150.
- Poortman W.C. en J. Augusteijn.** 1995. *Kaarten in Bijbels (16e-18e eeuw)*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Schilder, G. 1976.** *Australia unveiled. The share of the Dutch navigators in the discovery of Australia*. Amsterdam: Theatrum Orbis Terrarum.
- Schilder, G. 1986.** "Petrus Plancius". In: *Lexikon zur Geschichte der Kartographie*, dl.2, p. 609-610.
- Schilder, G. 2000.** *Monumenta Cartographica Neerlandica VI*. Alphen aan den Rijn: Canaletto.
- Schilder, G. 2003.** *Monumenta Cartographica Neerlandica VII*. Alphen aan den Rijn: Canaletto.
- Schilder, G. 2007.** *Monumenta Cartographica Neerlandica VIII*. Alphen aan den Rijn: Canaletto.
- Shirley, R.W. 2001.** *The Mapping of the World. Early printed World Maps 1472-1700*. Riverside: Early World Press [4e editie].
- Valkema Blouw, P. en A.C. Schuytplot (red.). 1998.** *Typographia Batava 1541-1600*. 2 delen. Nieuwkoop: De Graaf.

NOTEN

- 1** Voor de spelling van namen van uitgevers, drukkers is de *Short-Title Catalogue Netherlands* (STCN) (<https://picarta.odc.org/psi/xslt>, geraadpleegd 18-7-2022) gevolgd en voor die van graveurs, kunstenaars, enz. de RKD (<https://rkd.nl/nl>, geraadpleegd 27-07-2022). De schrijfwijze van u/v/w in de citaten is aangepast aan de huidige schrijfwijze. Afkortingen zijn stilzwijgend opgelost. Er is geen regelscheiding opgenomen in de citaten.
- 2** Over Petrus Plancius zie D'Haene 2008; Schilder 1986.
- 3** Voor de Deux-Aes vertaling zie Gillaerts 2015, p. 328-340, spec. p. 335-340.
- 4** Zie hiervoor uitgebreider Den Hollander 2019.
- 5** Zie de STCN recordnummers 336510985, 334453534, 79312403, 054873002, 850247411, 83359348X. Zie ook Valkema Blouw 1998, TB 601-606.
- 6** Dit in afwijking van Poortman en Augusteijn 1995, p. 100.
- 7** De kartografische gegevens in deze bijdrage zijn ontleend aan de kartobibliografie van kaarten in Nederlandse bijbels, die door August den Hollander, Nelly de Hommel-Steenbakkers, Jornt Leeflang en met medewerking van Reinout Klaarenbeek en Maarten Klein wordt voorbereid. Zie voor een overzicht van Plancius' kaarten Poortman en Augusteijn 1995, p. 100-109, 127-140; Shirley 2001, nr. 177, Schilder 2003, p. 207.
- 8** Zie Shirley 2001, nr. 177, p. 194-195, met verwijzing naar Schilder 1976, p.16-17, p. 274-275 (kaart 16). Voor de map van Rumold Mercator zie Schilder 2007, p. 83 (kaart 7.2) en de daarbij horende toelichting.
- 9** Poortman en Augusteijn 1995, p. 102-103. Delano-Smith & Ingram 1991, nr. 1.5, p. 9-10.

10 Een dergelijke paradijskaart vinden we voor het eerst in de Deux-Aes bijbel die in 1580 door Isaac Canin in Dordrecht werd gedrukt.

11 Delano-Smith & Ingram 1991 nr. 2.6, p. 35; Poortman en Augusteijn 1995, p. 105. Zie over de Exoduskaart in vroege gedrukte Nederlandse bijbels Den Hollander 2019.

12 Delano-Smith & Ingram 1991 nr. 5.4, p. 86-87; Poortman en Augusteijn 1995, p. 107.

13 Delano-Smith & Ingram 1991 nr. 5.4, p. 106; Poortman en Augusteijn 1995, p. 109.

14 TB 600. Zie STCN recordnummer 057049785.

15 TB 610. Zie STCN recordnummer 056873336.

16 Zie daarvoor het exemplaar Den Haag, KB KW 1779 B 6. Deze variant is niet eerder gesignaleerd.

17 Herman Allertsz. was onder meer boekverkoper en koster van de Nieuwe Kerk en werkte vaker met Plancius samen. Zo ontvangen Allertsz. en David de Meyne (kaartafsetter, kaart- en kunstverkoper) op 21 november 1607 een privilege voor 16 jaren om een nieuwe wereldkaart van Plancius te "mogen doen snyden, drucken ende vercopen", zie Briels, p. 362-363.

18 Deze serie is te vinden in edities van Cloppenburgh zelf (1604, 1609 en 1614) maar ook in edities van enkele andere, hoofdzakelijk Amsterdamse, uitgevers uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw.

19 Vier originele getekende ontwerpen van Vinckboons voor deze illustraties zijn bewaard gebleven en bevinden zich in het Kupferstichkabinet der Staatlichen Museen in Berlijn (inv./cat.nr KdZ 14202-14205), zie Bennett 1989; Schilder 2000, p. 75-77. De vier ontwerpen betreffen de scènes van de bruiloft te Kana (Johannes 2) en van de wonderbaarlijke spijziging (Lukas 9; Johannes 6) uit de kaart van het Heilige Land (Nieuwe Testament) en van de uitstorting van de Heilige Geest (Handelingen 10) en het Laatste Oordeel (Openbaring 20) uit de kaart van de reizen van de apostelen. Zie over Vinckboons <https://rkd.nl/nl/explore/artists/81117> (geraadpleegd 27-07-2022).

20 De initialen van Pieter Bast zijn te vinden in de Exoduskaart, in de randprent (links midden) gerelateerd aan Exodus 12: de instelling van het Pascha.

21 In deze afbeelding van Adam en Eva staat Vinckboons als ontwerper genoemd: "DvB inven.". Zie verder Poortman en Augusteijn 1995, p. 127, 130 die ten onrechte veronderstellen dat het hier gaat om Daniël van Brenden. De originele tekening van Vinckboons is bewaard gebleven en bevindt zich in het British Museum (inv. nr. 1923.1.13.19), zie Schilder 2000, p. 76.

22 Zie Poortman en Augusteijn 1995, p. 135-139 voor deze kaarten.

23 Sommige exemplaren van de kaart uit latere edities hebben een andere toelichting op de verso-zijde, als ook de vermelding dat de kaart moet worden geplaatst voor Nehemia 3.

24 Poortman en Augusteijn 1995, p. 127-128 werpen de vraag op of met D.R.M. Mathes wellicht Dr. Rudolf Mercator Mathematicus of D.R.M. Matthyszoon zijn aangeduid? Voor beide suggesties is echter geen bewijs.

25 Zie Poortman en Augusteijn 1995, p. 127-128, en p. 131, 134, 138 voor reproducties van respectievelijk de Paradijskaart, de Exoduskaart en de kaart van het Heilige Land uit 1653.

DE NIEUWE STERREN VAN PLANCIUS

Astronomische navigatie en hemelglobes

• HANS KOK •

Petrus Plancius (1552-1622) vroeg zich in de negentiger jaren van de zestiende eeuw af hoe men op hoge zee de positie van een schip zou kunnen bepalen. De technieken die dat mogelijk zouden kunnen maken, waren in de Zeventien Provinciën niet compleet beschikbaar.

NAVIGATIE OP HOGE ZEE OP GEGIST BESTEK

Het was dus zaak zijn licht op te steken bij naties, zoals Spanje en Portugal, waar al langer met dat bijltje werd gehakt. De oude Arabieren waren er gedeeltelijk al toe in staat, maar de toegankelijkheid daar was zowel politiek, geografisch als voor wat betreft de leesbaarheid van de relevante literatuur een probleem. Waar geen kustlijn waarneembaar is en slechts water, golven en horizon het uitzicht bepalen, blijven alleen de gegist besteknavigatie (*dead reckoning navigation*) en de astronomische navigatie over. Gegist bestek is meer dan alleen maar gokken, maar uiteindelijk blijft het feit bestaan, dat men vanuit een bekende positie aan de kust of bij een eiland, verder rekent met de verlopen tijd, gemeten of gegiste snelheid en gevaren koers. Alle eenheden zijn onderhevig aan afwijkingen en toleranties binnen en buiten het systeem van waarneming. De zandloper wordt door gebruik en slijtage sneller in het gebruik, het scheepslog reageert niet op de stroomsnelheid – alleen op de relatieve snelheid van het schip ten opzichte van het water – en het kompas vertoont zowel een magnetische als een mechanische afwijking. Allemaal zaken, waarbij de gevonden positie (het gegist bestek dus) met de tijd onnauwkeuriger wordt, door het accumuleren van de fouten.

CAPT. J.D.A. KOK (1940) is gepensioneerd KLM-gezagvoerder en had meer dan twintig jaar dubbelfuncties als Management-Pilot, in Nederland en in het buitenland. Hij was voorzitter van de International Map Collectors' Society in Londen van 2005 tot 2021, (co-) auteur van een aantal boeken en artikelen en is redactielid van *Caert-Thresoor*.

OP DE HOOGTE BRENGEN, OP DE HOOGTE HOUDEN

Sinds 1545 was met Pedro de Medina's (1493-1567) *Arte de Navegar* wel bekend hoe men zich met de Poolster (alleen zichtbaar op het noordelijk halfrond) of met de bepaling van de zonshoogte boven de horizon ten minste voor wat betreft de geografische breedte zou kunnen redden om de bestemming te bereiken. Dat was dan wel niet de meest efficiënte methode, maar *straddling the latitude* ('schrijlings over de breedte-parallel') zou wel werken. Daarbij wordt op gegist bestek gevaren tot geruime tijd voor de verwachte aankomst om dan tot op de geografische breedte van de bestemming te varen. De breedteparallel werd gezocht en gevonden door 'zonnetjes te schieten' op het middaguur of de hoogte van de Poolster te bepalen, waar en wanneer dat kon. Door 'poolshoogte' te nemen en dan het schip op 'de hoogte te houden' moest vroeger of later de bestemming wel in zicht komen. Het bepalen van de geografische lengte was immers nog niet mogelijk. Het werd dus gedaan door op die bekende breedte op koers west of koers oost, de hoogte (= geografische breedte) te houden met kleine koerscorrecties en ongeacht de niet te bepalen geografische lengte, af te wachten tot het doel inzicht kwam. Een sprekend voorbeeld van *straddling the*

1 Illustratie op de titelpagina van het boek *Algemeene geschiedenis des vaderlands van de vroegste tijden tot op heden* (1859): een geromantiseerde voorstelling van Plancius in zijn studeerkamer. Collectie Rijksmuseum, RP-P-1909-580.

1

latitude-navigatie was het zeilen naar Kaap de Goede Hoop vanuit het westen. Nodig daarvoor waren: een redelijk stabiele kompascoers, gecorrigeerd voor de aan boord te bepalen magnetische variatie, een kwadrant, een zeeastrolabium of een graadstok en een correctietabel voor de Poolster. Die staat namelijk net niet helemaal precies in het ware noorden en bovendien was een tabel nodig met de declinatie van de zon (zonshoogte boven de evenaar) tegen datum en tijd. Er moest wel op de goede datum gelet worden in verband met de Gregoriaanse of Juliaanse kalender, die tien of elf dagen van elkaar afwijken. Die declinatietabellen voor de zon had Lucas Jansz. Waghenauer al in 1584 gepubliceerd, per vier jaar om het schrikkeljaar niet te vergeten. Het voorgaande is wat kort door de bocht, maar werkte zoals vereist.

DE ONBEKENDE STERREN VAN HET ZUIDELIJK HALFROND

Op het zuidelijk halfrond staat geen Poolster in het ware zuiden. Plancius had daarom Pieter Dirksz.

Keyser (c. 1540-1596) en Frederik de Houtman (1571-1627) gevraagd om gedurende de Eerste Schipvaart naar de Oost (1595-1597) de sterren op het zuidelijk halfrond te catalogiseren. De meeste van deze sterren zijn op het noordelijk halfrond namelijk niet te zien. Plancius wilde kijken of er met het Zuiderkruis een soort zuidelijke Poolster bestond en of de sterrenconstellaties van Ptolemaeus compleet en correct zouden blijken. Alhoewel Keyser onderweg stierf, kwamen zijn aantekeningen met de sterrencatalogus na terugkeer van de reis naar de Oost toch bij Plancius terecht. De separaat van elkaar opgenomen coördinaten van de sterren verschilden maar weinig tussen Keyser en De Houtman. Plancius construeerde twaalf nieuwe sterrenbeelden boven op de 48 standaardconstellaties van Ptolemaeus. De nieuwe namen waren in hoofdzaak gekozen naar vogels of andere dieren: zoals de pauw (Pavo), de toekan (Toucan), en paradijsvogel (Avis Indica) of vissen: vliegende vis (Piscis Volans) en goudvis (Dorado). Bovendien – overigens na correcties

2a

2b

2a t/m 2d Enkele van de nieuwe zuidelijke sterrenbeelden van Plancius op de Hondius' globe van 21 cm uit 1601. Collectie: Benediktinerstift Kremsmünster, foto: René van der Krogt, 1985.

opgenomen tijdens de tweede Schipvaart naar Oost-Indië – bleken er meer sterren te zijn dan hij gemakkelijk in nieuwe constellaties kon opnemen; met het invoeren van twee sterrenrivieren, de Tigris Fluvius en de Jordanus Fluvius tot gevolg, die later op de hemelglobe van Pieter van den Keere van 1612, werden opgenomen. Deze tweede lijst werd opgesteld, op verzoek van Willem Blaeu (1571-1638), die geen toegang wist te krijgen tot de coördinaten van de eerste lijst, en weer genoteerd door Frederik de Houtman, op een volgende Indiëreis. De resultaten werden door Blaeu gebruikt voor zijn hemelglobe van 1603 met

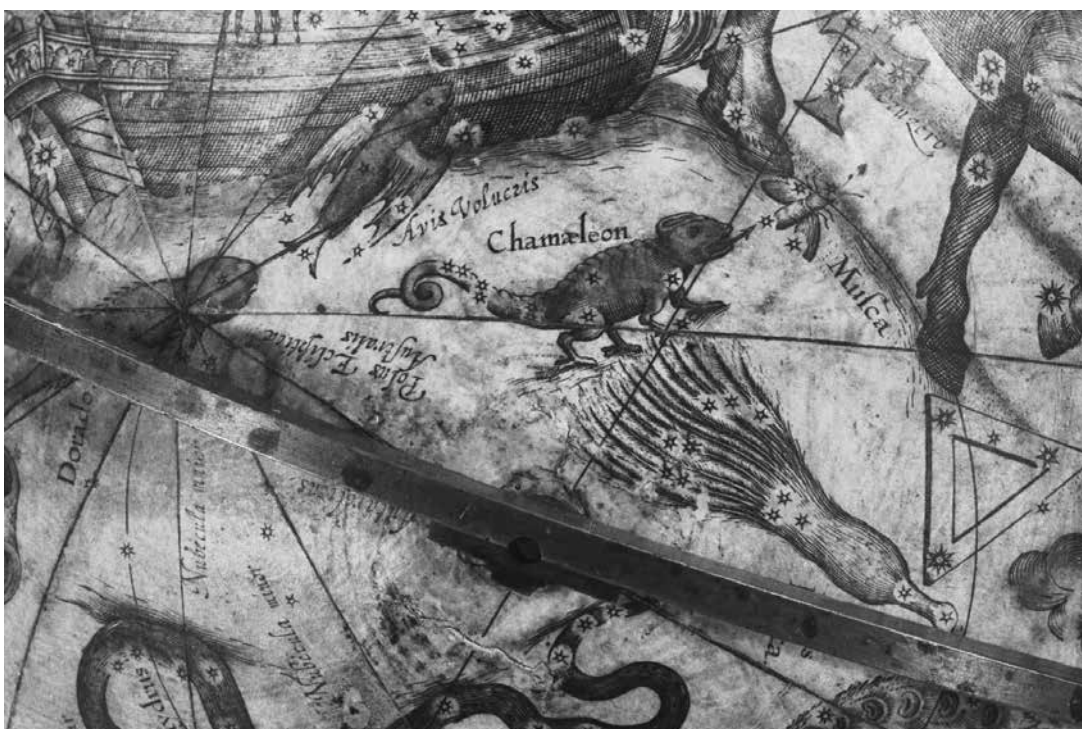
een diameter van 34 centimeter; de hemelglobe van Blaeu van 1602 werd hiermee behoorlijk verbeterd. De verschillen met de eerste lijst bleken overigens miniem te zijn.

DE HEMELGLOBES MET DE PLANCIUSSTERREN EN DE GLOBEMAKERS

De concurrentie was hevig in de dagen, net voor het einde van de zestiende eeuw, door de komst van Jodocus Hondius en Willem Blaeu op de markt als globeproducenten. Plancius' nieuwe sterrenbeelden vonden ingang op hemelglobes, waarbij wij ons beperken tot de hemelglobes van de familie Van

2c

2d

Langren, Jodocus Hondius en Pieter van den Keere, die hier de meest relevante rol spelen.

Plancius onderhield in het begin goede connecties met de Van Langrens (vader Jacob Floris (vóór 1525-1610) met zonen Arnold Florisz. (c. 1571-1644) en Hendrik Florisz. (c.1574-1648) en later kleinzoon Michael, (1598-1675) – de laatste is bekend om zijn kaart van de maan uit 1645. Zij hadden al in 1589, dus vóór de eerste reis naar de Oost, een hemelglobe (diameter 32,5 centimeter) ontworpen met daarop het door Plancius aangeleverde Zuiderkruis (Crux, niet helemaal correct geplaatst) en een nieuw

sterrenbeeld Triangulus Antarcticus. Ook met Jodocus Hondius (1563-1612) waren de lijnen kort en daardoor ook met diens zwager Pieter van den Keere (of Kaerius, 1571-c.1646). Dat de Van Langrens een proces tegen Hondius voerden zal in de verhoudingen hierbij van invloed zijn geweest. Ook al omdat is gebleken dat Plancius Hondius eigenlijk tot de productie van globes heeft aangezet.

Hondius was de eerste die met de net door Plancius verkregen gegevens in 1597/1598, 1600 en 1601 een aantal nieuwe hemelglobes (diameter 35 centimeter) construeerde waarop de positie van het Zuiderkruis werd aangepast. De nieuwe

3

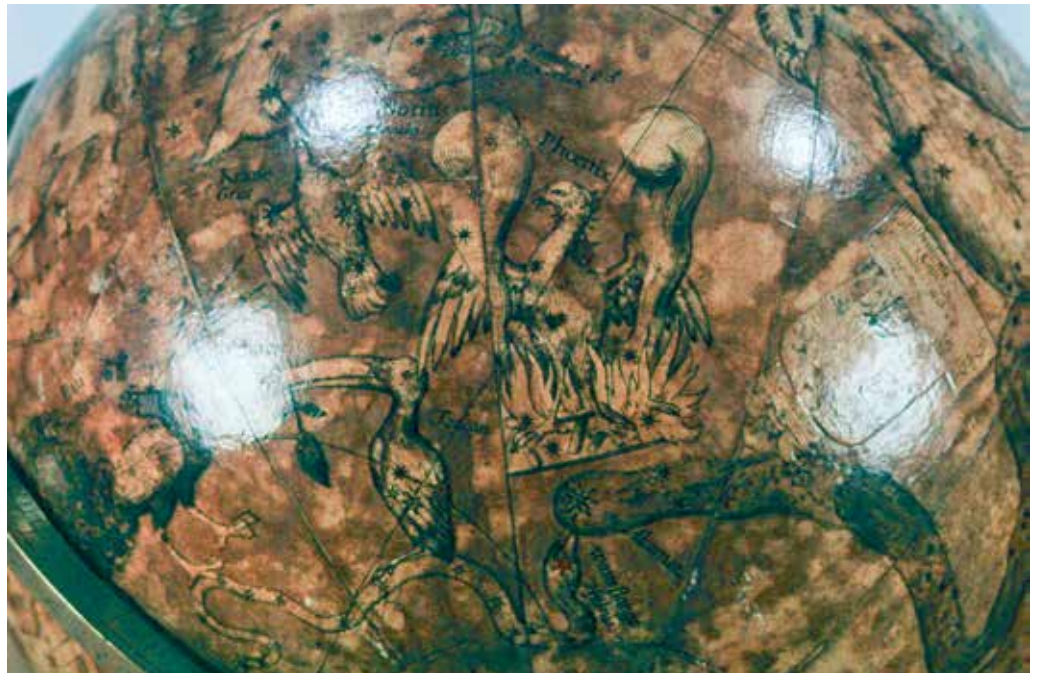
3 De hemelglobe van Hondius uit 1601. Collectie Historisch museum Luzern; foto: René van der Krogt, 1984.

4 Een aantal van Plancius' sterrenbeelden op de globe van Hondius. Collectie Historisch museum Luzern; foto: René van der Krogt, 1984.

positie daarvan bleek toch goed te kloppen met de vorige positie, die al door Ptolemaeus was gemeld en die inderdaad aan de achterpoten van sterrenbeeld Centaurus was te vinden. De twaalf nieuwe sterrenbeelden van Plancius worden er op ingetekend. Het leidde tot een aanklacht van vader Jacob Florisz. van Langren tegen Hondius; Van Langren claimde het monopolie voor het maken van globes in Amsterdam. Van Langren bleek niet in staat de aanklacht hard te maken en had misschien niet genoeg geld om de zaak tot het bittere einde voort te zetten. Nadat de rechtszaak verloren was, verdween vader Van Langren van het toneel voor wat betreft het maken en verkopen van globes. De zonen bleven in Amsterdam, maar rond 1607 vluchtte Arnold van Langren uit Amsterdam, vermoedelijk naar de Zuidelijke-Nederlanden en verzorgde daar nog rond 1625 de publicatie van een hemelglobe van 53 centimeter diameter.

In 1613 produceerde Hondius in samenwerking met Adriaen Veen in Amsterdam een nieuwe hemelglobe met een diameter van 54 centimeter. Adriaen Veen is bekend als de bedenker van de 'ghebulte kaarten' voor de VOC in het eerste decennium van de zeventiende eeuw. Dat waren zeekaarten die eigenlijk globesegmenten waren en dus niet onderhevig waren aan de vertekening op kaarten, veroorzaakt door hun kaartprojectie of het gebrek daaraan. Wel was er een speciale, driepotige passer bij nodig om koersen en afstanden op te meten.

4

De globe van Van den Keere, met een diameter 26,5 centimeter, werd uitgegeven in 1612 (gegraveerd door Abraham Goos) en ook deze bevatte acht door Plancius aangeleverde sterrenbeelden met soms een kleine correctie, te verklaren uit 'voortschrijdend inzicht'. Deze sterrenbeelden werden toegevoegd op lege plaatsen tussen de oude. De Tigris Fluvius en de Jordanus Fluvius werden hier ook toegevoegd. Plancius signeert de cartouche boven het sterrenbeeld Gemini met een verwijzing naar Tycho Brahe, de prins van alle astronomen, met een iets latere datum. Van den Keere's hemelglobes van 1613 en 1614, respectievelijk met diameters van 9,5 en 14,5 centimeter, waren onveranderde kleinere uitgaven van het 1612-model. Overigens had de VOC tot circa 1650 altijd globes aan boord en zelfs wel later. Bijbehorende boekjes hoe met de globes om te gaan en hoe ze te gebruiken, waren deel van de stuurmansopleiding maar zij waren ook aan boord. Hondius liet het Engelse tractaat van Robert Hues in 1597 vertalen en Blaeu schreef later zijn eigen *Institutio astronomica de Uso Globorum & Sphaerarum Caelepticum ac Terrestrium*; zij waren beide bekende uitgevers van deze globehandleidingen, al dan niet in vertaling en deze werden een aantal malen opnieuw uitgegeven.

CONCLUSIE

Omdat aanvankelijk de coördinaten van de sterren op het zuidelijk halfrond onbekend waren, konden zij niet voor de navigatie op hoge zee worden gebruikt. Petrus Plancius wist voor 128 heldere sterren deze coördinaten te verkrijgen en via aangepaste hemelglobes van Van Langren, Hondius, Van den Keere en indirect Blaeu, als nieuwe sterrenbeelden te publiceren. Een aantal namen van zijn creaties hebben de tand des tijds tot op de huidige dag weten te doorstaan. Bayer (1572-1625) gaf in 1603 een nieuwe sterrenatlas uit, de *Uranometria*. De eerste 48 sterrenkaarten behandelden de 48 constellaties naar Ptolemaeus, maar op kaart 49 werden de twaalf nieuwe constellaties van Plancius ten tonele gevoerd. In 1621 nam ook Isaac Habrecht II (1589-1633) zoon van de maker van astronomische klokken, deze constellaties al over op zijn hemelglobe. Jacob Aertsz. Colom publiceerde een globepaar waarvan de hemelglobe op circa 1640 wordt gedateerd. Deze globe geeft ook Arabische namen aan de sterrenbeelden, ook aan die van Plancius en is in principe, een kopie van de Blaeuglobe van 34 centimeter.

SUMMARY

The new stars of Plancius : Astronomical navigation and celestial globes

When the race for the spices of the Far East was started in the 1590's, no adequate astronomical data were available for the star constellations of the southern hemisphere. Petrus Plancius (1552-1622), a driving force behind the founding of the Dutch East India Company asked Pieter Dirksz. Keyser and Frederik de Houtman to catalogue these stars during the first Dutch voyage to the Far East in order to facilitate celestial navigation. These data were indeed obtained and appeared on the celestial globes of the Van Langren family (earlier data with a smaller update for the Southern Cross and the Triangulum Antarcticum) but all new twelve constellations, compiled by Plancius were incorporated on the globes of Jodocus Hondius and Pieter van den Keere (and Willem Blaeu indirectly). A number of the names for these constellations have survived. Essentially, their promulgation in Bayer's *Uranometria* and other star listings (Tycho Brahe) and celestial globes have filled the void.

LITERATUUR EN BRONNEN

- Dekker, Elly & Peter van der Krogt. 1993.** *Globes from the Western World*. London: Zwemmer.
- Dekker, Elly. 1999.** *Globes at Greenwich : A Catalogue of the Globes and Armillary Spheres in the National Maritime Museum*. Oxford: Oxford University Press and the National Maritime Museum.
- Hofmann, Catherine & François Nawrocki. 2018/19.** *Le Monde en Sphères*. Parijs: Bibliothèque nationale de France.
- Krogt, Peter C.J. van der. 1993.** *Globi Neerlandici : The Production of Globes in the Low Countries*. 't Goy-Houten: HES & De Graaf Publishers BV.
- Medina, Pedro de. 1545.** *Arte de Navegar*. Valladolid: Francisco Fernandez de Cordova.
- Schilder, Günter. 2003.** *Monumenta Cartographica Neerlandica Vol. VII*. Alphen aan den Rijn: Canaletto/Repro-Holland.
- Schilder, Günter. 2007.** *Monumenta Cartographica Neerlandica Vol. VIII*. Alphen aan den Rijn: Canaletto/Repro-Holland.
- Sumira, Sylvia. 2014.** *The Art and History of Globes*. London: British Library.
- Sumira, Sylvia. 2014.** *Globes: 400 years of Exploration, Navigation and Power*. London: The University of Chicago Press Ltd.
- Turner, Anthony. 1987.** *Early Scientific Instruments : Europe, 1400-1800*. London: Philip Wilson Publishers Ltd.
- Waghenaer, Lucas Jansz. 1584.** *Spiegel der Zeevaerdt*. Leiden: Christoffel Plantijn.

ERFGOEDCENTRUM NEDERLANDS KLOOSTERLEVEN

• GUUS VAN GURP EN SUSAN SCHERPENISSE •

Deze rubriek beschrijft kaartenverzamelingen in Nederland respectievelijk kaartenverzamelingen met veel Nederlands materiaal.

Tips: Reinout Klaarenbeek
E-mail: r.klaarenbeek@vu.nl

Toegankelijkheid

Archiefmateriaal kan worden ingezien in de studiezaal van het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, gevestigd in het Kruissherenklooster te Sint Agatha. Voor het merendeel van de archieven die bij het Erfgoedcentrum zijn ondergebracht, geldt de voorwaarde dat voor raadpleging toestemming nodig is van de eigenaar. Deze toestemming wordt door het Erfgoedcentrum aangevraagd, waarvoor de onderzoekers een selectie van inventarisnummers met een korte toelichting over zichzelf en het onderzoeksdoel aanleveren. In de inleiding van de online archiefinventarissen staat onder het kopje 'Toegankelijkheid' beschreven wanneer er afwijkende voorwaarden voor raadpleging gelden.

Omvang

Het Erfgoedcentrum heeft geen aparte kaartencollectie. Kaarten zijn te vinden in bijna alle archieven die bij het Erfgoedcentrum zijn ondergebracht. Atlassen zijn te vinden via de bibliotheekcatalogus, waarin ook de vanaf de middeleeuwen gevormde Kruissherenbibliotheek is opgenomen. Hierin bevinden zich tientallen atlassen daterende van de zestiende tot aan de 21^e eeuw.

Profiel

In het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven brengen ruim honderd kloostergemeenschappen hun archieven, boeken en voorwerpen onder. Vanwege vergrijzing kunnen veel orden en congregaties hun erfgoed niet zelf blijven beheren. Het meeste archiefmateriaal is opgemaakt vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw, toen er in Nederland een nieuwe bloeiperiode

van het kloosterleven aanbrak. Enkele archieven, zoals het archief van de Kruissheren of de Dominicanen, bevatten ook ouder materiaal.

Een voorbeeld van een atlas in de bibliotheek van de Kruissheren van Sint Agatha is één van de hoogtepunten van de zeventiende-eeuwse Nederlandse kartografie: het *Nieut kaart-boeck, vande XVII Nederlandse provincien* van Frederick de Wit uit 1672 met een handgekleurde titelgravure en achttien handgekleurde kaarten.

Kaarten in kloosterarchieven zijn zeer divers: van schetsen in manuscript tot gedrukte uitgaven. De meeste kaarten hebben betrekking op missiegebieden van Nederlandse kloosterlingen. Missionarissen werkten vanaf eind negentiende eeuw vaak in voormalige Nederlandse koloniën zoals Nederlands-Indië en Suriname, maar bereikten ook andere werelddelen zoals Afrika en Noord-Amerika. Kaarten dienden verschillende doelen. Ten eerste om de grenzen van kerkelijke missiegebieden aan te geven. Ten tweede om de reis ernaartoe vanuit Nederland uit te stippelen. Ten derde om in het missiegebied zelf de weg te kunnen vinden en ontwikkelingen van de missie aan te geven. Zo markeerden 'nieuwe kaarten' missieposten (staties), plaatsen waar bewoners gedoopt waren en gestichte katholieke scholen en ziekenhuizen. Tot slot vervaardigden missionarissen, met name paters, kaarten van taal- en cultuurgebieden ten behoeve van antropologisch en linguïstisch onderzoek. De missieactiviteiten van de verschillende orden en congregaties werden gecoördineerd vanuit Rome door de Heilige Congregatie voor de Voortplanting van het Geloof (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide* of kortweg:

Gezicht op het Erfgoedcentrum en klooster Sint Agatha. Foto Erfgoedcentrum.

ADRES EN CONTACTGEGEVENS

Bezoekadres: Kloosterlaan 24
Postadres: Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, 5435 XD Sint Agatha
Telefoon: 0485-311 007
E-mailadres: info@erfgoedkloosterleven.nl
Website: www.erfgoedkloosterleven.nl
Openingstijden: donderdag en vrijdag tussen 9.00 en 17.00 uur op afspraak

Propaganda Fide). Deze bakende de missiegebieden af en bepaalde naar welke gebieden de missionarissen werden uitgezonden. In de archieven van missionerende orden en congregaties – en dan met name in archieven van paters die missiegebieden kregen toegewezen – is veel kaartmateriaal te vinden. Het gaat om missiegebieden die, afhankelijk van de fase waarin de missie verkeerde, worden aangeduid als: missieprefecturen, apostolische prefecturen, apostolische vicariaten, bisdommen en aartsbisdommen. De grenzen van de missiegebieden werden strak bepaald en wisselden regelmatig ten behoeve van de bestuurbaarheid of wisseling van de toegewezen missionarissen.

Een goed voorbeeld van een dergelijke bestuurlijke kaart, is een gedrukte kaart van het Vicariaat Pontianak uit 1942. Deze kaart is afkomstig uit een dossier met kaarten van de missie op Borneo, uit het archief van de Nederlandse Minderbroeders-Kapucijnen. In 1905 bepaalde de *Propaganda Fide* dat Nederlands-Borneo (het huidige Kalimantan) werd afgesplitst van het uitgestrekte apostolisch vicariaat van Batavia. Het nieuwe kerkdistrict werd toevertrouwd aan de Nederlandse Kapucijnen. Onder leiding van de Kapucijnen voegden broeders en zusters van verschillende congregaties zich op Borneo om het missiewerk, zoals onderwijs en gezondheidszorg, uit te voeren. In 1938 werd het grote missiegebied van de Kapucijnen (geheel Nederlands-Borneo) verder opgeknipt. Het zuidoostelijk deel van Borneo werd de prefectuur Bandjermasin en kwam onder de leiding van de Missionarissen van de Heilige Familie. Het westelijk deel, het apostolisch vicariaat Pontianak (zie afbeelding) bleef onder leiding van de Kapucijnen. Het kaartmateriaal biedt de onderzoeker houvast in de steeds veranderende bestuurlijke gebieden.

Een ander voorbeeld betreft een anonieme en ongedateerde manuscriptkaart van het Frederik Hendrikeiland uit het archief Missionarissen van het Heilige Hart (MSC). In 1926 vatten de Missionarissen van het Heilige Hart het plan op om het eiland, het huidige Yos Sudarso voor de zuidkust van West-Papua, onder "missie-involed" te brengen. Het was een zeer moeilijk toegankelijk gebied. De missionarissen konden hun missiewerk op dit eiland niet aansluiten op bestaande bestuursposten van de overheid maar moesten zelf het eiland verkennen. Een lokale gids was hierbij noodzakelijk. Veel missionarissen waren gefascineerd door 'witte vlekken' op de kaart, oftewel onbekende gebieden (*terra incognita*). In reisverslagen wordt gesproken over een modderig en moerassig eiland. De

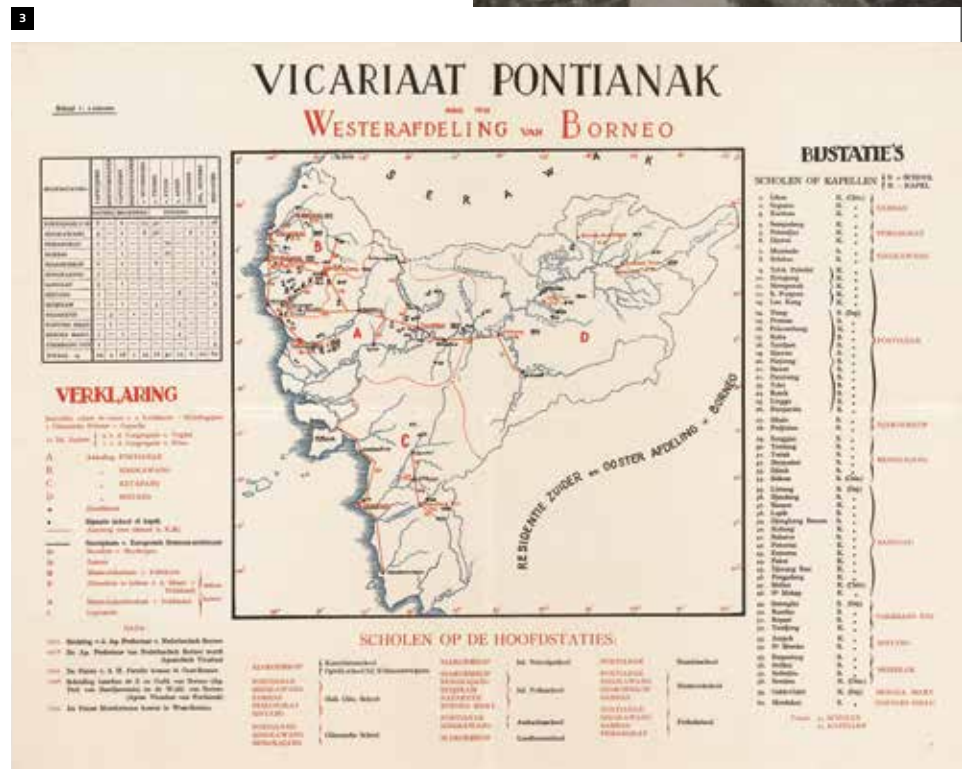
eerste missionarissen gaven aan dat verplaatsing over land alleen in droge tijden mogelijk was. In de regentijd was een prauw noodzakelijk. Deze anonieme manuscriptkaart van het *Frederik-Hendrik-eiland*, mogelijk vervaardigd door een pater, toont de 'voet- en prauwwegen'. Na enkele verkenningstochten nam pater Wim Thieman vanaf 1932 de missionering van het eiland op zich. Regelmatig reisde hij door moerassen en meren om nieuwe dorpen te verkennen en ontwikkelingen op katholieke scholen te volgen. Zo bracht pater Thieman het Frederik Hendrikeiland voor zichzelf en andere missionarissen steeds verder in kaart.

Website/Beeldbank

Missiekaarten en atlassen zijn nog niet gedigitaliseerd. Beschrijvingen zijn te vinden via de website van het Erfgoedcentrum, waar inventarissen van de archieven en de bibliotheek- en voorwerpen catalogus digitaal raadpleegbaar zijn. In de beeldbank kunt u een selectie van gedigitaliseerde foto's, dia's, prentbriefkaarten en tekeningen raadplegen, afkomstig uit de kloosterarchieven.

2 Pater Verhoeven poseert met zijn gids in drie prauwen tijdens een tocht op het Frederik Hendrikeiland, 1932. Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, beeldmateriaal Missionarissen van het H. Hart, P027-228293.

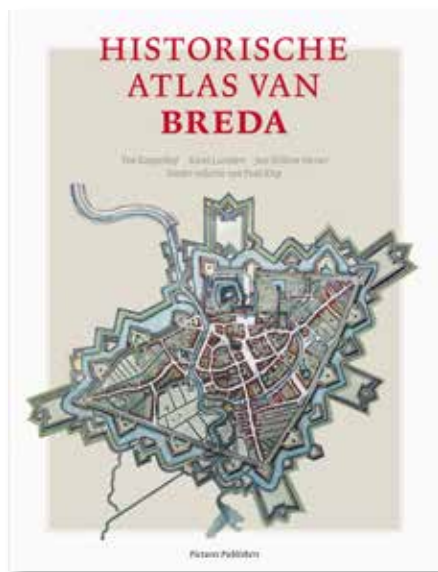
3 Kaart van het Vicariaat Pontianak, anoniem, 1942. Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, AR-PO23, Archief Minderbroeders Kapucijnen, inv. nr. 4081.

RECENSIES

Inzendingen voor deze rubriek kunnen gestuurd worden aan Ron Guleij

E-mail: ron.guleij@nationaalarchief.nl

HISTORISCHE ATLAS VAN BREDA

- 👉 Ton Kappelhof, Karel Leenders, Jan Willem Messer, Paul Klep (red.).
- 👉 Woudrichem: Pictures Publishers, 2021.
- 👉 Geb., 112 p.
- 👉 ISBN 9789492576439.
- 👉 Prijs € 32,50.

Historische atlas van Breda

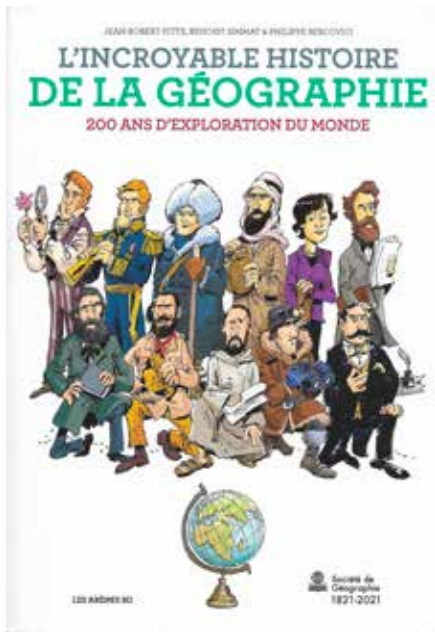
Voor Breda is recentelijk een 'Historische atlas' verschenen. Enigszins verwonderlijk is het, dat de historische atlas niet is uitgegeven bij uitgeverij Thoth, maar bij uitgeverij Pictures Publishers. Thoth is sinds 2018 namelijk de vaste uitgever van de historische atlasreeks die eerder verscheen bij Sun en Vantilt. Te meer daar de *Historische atlas van Breda* bijna volledig het bekende format volgt: de ontwikkeling van de stad van het ontstaan tot heden, chronologisch verteld in vijfendertig hoofdstukken aan de hand van kaarten en topografisch materiaal. De dubbele pagina voor een hoofdstuk is losgelaten – voor sommige hoofdstukken zijn drie of vier pagina's gereserveerd – waardoor ook het totaal iets dikker is (113 pagina's in plaats van de gebruikelijke circa tachtig pagina's). Op de boekenplank detoneert de atlas met de delen uit de historische atlasreeks door zijn net afwijkende afmetingen en kleurstelling van de rug.

Het is mooi dat Breda met haar indrukwekkende historie nu een historische atlas heeft. Paul Klep voerde de redactie en de inhoudelijke bijdragen werden in grote lijnen in drie brokken opgedeeld: historisch geograaf Karel Leenders schreef de landschappelijke hoofdstukken, vooral de vroegste geschiedenis tot en met de middeleeuwen; historicus Ton Kappelhof beschreef de vroegmoderne tijd, het middengedeelte, en stedenbouwkundige Jan Willem Messer de moderne tijd.

Zij zijn allen autoriteiten op hun onderzoeksterrein en op het gebied van de Bredase stadsgeschiedenis, dus met de inhoud van de atlas zit het, voor zover de recensent dat kan beoordelen, wel goed.

De *Historische Atlas van Breda* staat vol met interessante oude stadsplattegronden, plannen en regionale kaarten. De meeste van deze oude kaarten zijn bewerkt met behulp van gekleurde en genummerde bolletjes of gekleurde lijnen. Het is natuurlijk geoorloofd om bepaalde elementen en patronen in de stedelijke ruimte op de oude kaarten zichtbaar te maken, maar het is jammer dat deze oplossing zodanig vaak toegepast is dat er weinig onbewerkte oude kaarten overblijven. In het boek zijn ook veel zelfgemaakte kaarten opgenomen. Een kritische noot is dat de plaatsing van de noordpijlen, schaalbalken, legenda's op deze kaarten vaak rommelig is. Veel is ervoor te zeggen om de kaartredactie nog een stap verder door te voeren, zoals in de recent verschenen *Nieuwe historische atlas* van Utrecht (2020) en Amsterdam (2021). Voor deze atlas werden homogene reeksen van kaarten vervaardigd met uniforme kleurschema's, symbolen en schaalvoering. De omgang met het kaartmateriaal, ook in combinatie met de andere topografische afbeeldingen en tekst, luistert nauw en je hebt het gevoel dat er bij net andere keuzes het algemene beeld rustiger had kunnen worden. Maar wat toch vooral blijft hangen is dat we met de *Historische Atlas van Breda* een zeer informatief en rijk geïllustreerd boek over de ruimtelijke geschiedenis van de Baroniestad rijkjer zijn.

© REINOUT KLAARENBECK ©

L'INCROYABLE HISTOIRE DE LA GÉOGRAPHIE. 200 ANS D'EXPLORATION DU MONDE

- 👉 Jean-Robert Pitte, Benoist Simmat & Philippe Bercovici.
- 👉 Parijs: Les Arènes
- 👉 Société de Géographie, 2021.
- 👉 192 p.: ill. - ISBN 9791037505279.
- 👉 Prijs: € 22,-.

L'incroyable histoire de la géographie.

In 2021 blies de Franse *Société de Géographie*, het oudste aardrijkskundig genootschap ter wereld, tweehonderd kaarsjes uit. Die verjaardag werd op woensdag 15 december plechtig gevierd in de Sorbonne te Parijs, in het bijzijn van onder meer prins Albert II van Monaco. Ongetwijfeld wilde het genootschap ook de Franse president Emmanuel Macron verwelkomen, zo suggereert althans de allerlaatste prent van *L'incroyable histoire de la géographie. 200 ans d'exploration du monde*. Met dit originele verjaardagsgeschenk poogt de *Société de Géographie* haar lange geschiedenis voor te stellen aan een breder publiek. Het eigenlijke stripverhaal telt ruim 160 bladzijden en is onderverdeeld in vier delen. De proloog schetst de ontstaanscontext van het genootschap en eindigt met de formele oprichting op 15 december 1821. De drie daaropvolgende delen behandelen periodes waarin achtereenvolgens ontdekkingsreizigers (1822-1885), diplomaten (1875-1945) en universitaires (1942-2021) het voortouw namen. Het scenario is van de hand van auteur-journalist Benoist Simmat en van Jean-Robert Pitte, de huidige voorzitter van het genootschap, die tevens het voor- en nawoord schreef; de tekeningen zijn gemaakt door Philippe Bercovici. Achteraan in het boek zijn 22 kaarten toegevoegd, die in archaïsche stijl de routes van de 'grote Franse expedities' laten zien. Ook het stripverhaal zelf schotelt heel wat kaarten voor: ze hangen aan de muren, worden door de hoofdrolspelers gebruikt en bestudeerd of tonen de gebieden en territoria waar de verhalen zich afspeelen. En dat zijn er heel wat... De strip is dan ook zeer encyclopedisch opgebouwd: talloze Franse geografen en genootschapsleden passeren een voor een de revue, en meestal blijken ze wel iets unieks of bijzonders te hebben gedaan. Af en toe komt er ook een persoon aan bod met ruimere bekendheid, zoals Napoleon Bonaparte, Alexander von Humboldt, Jules Verne, Arthur Rimbaud of Hergé. Uiteraard zet een strip die een tweehonderdste verjaardag moet vieren, vooral de hoogtepunten en verwezenlijkingen van de *Société*

de *Géographie* in de verf. Maar wat mij betreft slaat de slinger door: ik ergerde mij geregeld aan het francocentrische, bombastische, elitaire, gezagsbevestigende, mannelijke en triomfantelijke discours, zowel in woord als in beeld. Eén voorbeeld kan volstaan: na een lange tocht dwars door de Magreb en de Sahara in 1898-1900 stelt expeditieleider Fernand Fourneau onomwonden: 'Heden is de helft van Afrika onderworpen aan de Franse soevereiniteit. Opdracht volbracht!' Ongetwijfeld dachten de heren er toen inderdaad zo over, maar anno 2021 was enige nuance wel wenselijk geweest. Zo hadden de auteurs bijvoorbeeld wat meer aandacht kunnen schenken aan de talloze mensen die de 'grote' daden en grillen van de Fransen hebben moeten doorstaan en ondergaan. Niet-Westerlingen, vrouwen en kinderen vullen in de strip meestal slechts het decor. Tekenend is dat aan de expeditie van de 'verbazingwekkende' Alexandra David-Néel in de Himalaya in 1924 slechts een enkel prentje wordt gewijd. Even tekenend is dat de strip opvallend uit balans is: de eerste honderd jaar – waarin de *Société* naar eigen zeggen baanbrekend werk verrichtte voor de glorie van het vaderland – krijgen 123 bladzijden toebedeeld, de laatste honderd jaar – waarin de maatschappij globaliseert, emancipeert en dekoloniseert en Frankrijk stilaan van het wereldtoneel verdwijnt – slechts een veertigtal. Ondanks de ernstige inhoud – de strip bezit zelfs voetnoten! – is er ook ruimte voor een vleugje humor en zelfspot. De bijeenkomsten van het genootschap bleken vaak een voorwendsel om Madeirawijn te drinken, commandant Charcot vindt dat er wel eens een Zuidpooleiland naar hem mag worden genoemd, in plaats van naar de thuisgebleven echtgenotes, en een van Cousteau's duikers vraagt of het dragen van een mondmasker verplicht is. Ze maken de strip wat beter verteerbaar. Misschien dus toch een idee voor de honderdvijftigste verjaardag van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap?

© BRAM VANNIEUWENHUYZE ©

VARIA CARTOGRAPHICA

Inzendingen voor deze rubriek kunnen gestuurd worden aan Ester Smit

E-mail: avontuurmetgeschiedenis@gmail.com

GEEF CAERT-THRESOOR CADEAU!

Leest u *Caert-Thresoor* met veel plezier? En zou u het tijdschrift vol interessante bijdragen over de geschiedenis van de kartografie graag willen delen met anderen? Dat kan! Voor slechts 25 euro geeft u een jaarabonnement (4 nummers) cadeau, bijvoorbeeld aan uw vrienden, kennissen of familieleden.

Hoe werkt het? Het eerste nummer wordt naar uzelf opgestuurd, zodat u dit persoonlijk kunt overhandigen als cadeau. De overige drie nummers verschijnen automatisch bij de ontvanger van uw cadeau in de bus. Na een jaar loopt het abonnement automatisch af.

Een cadeauabonnement aanvragen kan via administratie@caert-thresoor.nl onder vermelding van naam en adres van uzelf, naam en adres van degene aan wie u het abonnement schenkt en de uiterste datum waarop u het

geschenknnummer wilt ontvangen (houdt er rekening mee dat u de mail minstens twee weken voor die datum stuurt).

Mercatormedaille

Op 24 juni dit jaar reikte de Deutsche Gesellschaft für Kartographie e.V. (DGfK) in Berlijn een grote prijs uit, de Mercatormedaille. Prof. Dr. Ferjan Ormeling kreeg de prijs toegekend vanwege zijn grote internationale bijdrage in de kartografie, verdere bevordering en verdieping voor het wetenschappelijke onderzoek naar kartografie in het algemeen en zijn inspanningen daarvoor. De prijs wordt sinds 1991 uitgereikt. Slechts zes personen hebben deze in ontvangst mogen nemen, de laatste prijsuitreiking vond plaats in 2013. Het hele bericht is na te lezen op www.dgfk.net/2022-ferjan-ormeling/. Naast de gedreven, harde werker en bescheiden prettige persoon die Ferjan is, promoveerde hij in 1983 aan de Universiteit Utrecht over plaatsnamen in minderheidstalen in topografische kaarten. Tussen 1986 en 2009 was hij hoogleraar in de kartografie aan de Utrechtse universiteit. Een groot wetenschapper met meer dan 450 publicaties op zijn naam. Bij de uitrijking heeft hij een voordracht gehouden, 'Mercator und sein Atlas'. Ferjan nam tijdens een feestelijke bijeenkomst de medaille in ontvangst.

Presentatie Petrus Plancius

In het Maritiem Museum Rotterdam is vanaf 13 december een kleine presentatie ingericht naar aanleiding van de vierhonderdste sterfdag van Petrus Plancius. De presentatie is te zien tot de zomer van 2023. Raadpleeg voor het bezoek aan het Museum de website: www.maritiemmuseum.nl voor openingstijden en meer.

Waar: Maritiem Museum Rotterdam; Leuvehaven 1

Wanneer: tot medio 2023

Toegangsprijzen: €16,- (CJP en studenten €11,-, MJK, Rotterdampass en leden Vereniging Rembrandt gratis)

Planciusmonument te Dranouter

Op 20 oktober 1973 werd het Planciusmonument ingehuldigd nabij de kerk in het West-Vlaamse dorp Dranouter (spreek uit: Dranoeter). Initiatiefnemer was de 'Werkgroep Plancius Dranouter', die in 1972 werd opgericht, 350 jaar na het overlijden van Petrus Plancius.

In 1973, het eeuwfeestjaar van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, dat de eerste bijdrage voor het monument ter beschikking stelde, kon opdracht gegeven worden aan beeldhouwer Lucien de Gheus uit Poperinge om een gedenkteken te ontwerpen. Het werden twee kaarttafels rond een gedenkplaat: allereerst een kaart van de Nederlanden met de plaatsen die een rol speelden in Plancius' leven (hier werd voor de leesbaarheid bewust gekozen voor een kaart met de huidige grenzen) en ten tweede een wereldkaart met de grote Nederlandse zeeroutes. Een kaart van het Europees Kartografisch Instituut werd als basiskaart gebruikt. Lucien de Gheus en Jef Dekeyser uit Sint-Juliaan stonden in voor de uitvoering. Het ontwerp van de gemeentebanieren en de wimpel die het gedenkteken bekronen is van

Arno Brys uit Brugge, na advies van de Stichting voor Banistiek en Heraldiek uit Muiderberg. Het Planciusgedenkteken staat midden in het dorp Dranouter, achter de kerk.

De onthulling van het Planciusgedenkteken was voor Dranouter een grote dag. Namens de werkgroep Petrus Plancius sprak Pierre Boeyaert uit Dranouter. Gemeentebanieren van Dranouter, Hondshoote, Menen, Brussel, Bergen-op-Zoom en Amsterdam werden aangebracht. Namens het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap sprak dr. H.D. de Vries Reylingh. In 2022 was dit monument opnieuw het decor van de nodige festiviteiten in Dranouter, ter gelegenheid van Plancius' vierhonderdste sterfdag.

Deze gegevens zijn deels ontleend aan de brochure 'Petrus Plancius', uitgegeven in 1973 ter gelegenheid van de inhuldiging van het Planciusmonument.

RAYMOND SIX

Planciusmonument te Dranouter. Foto Raymond Six.

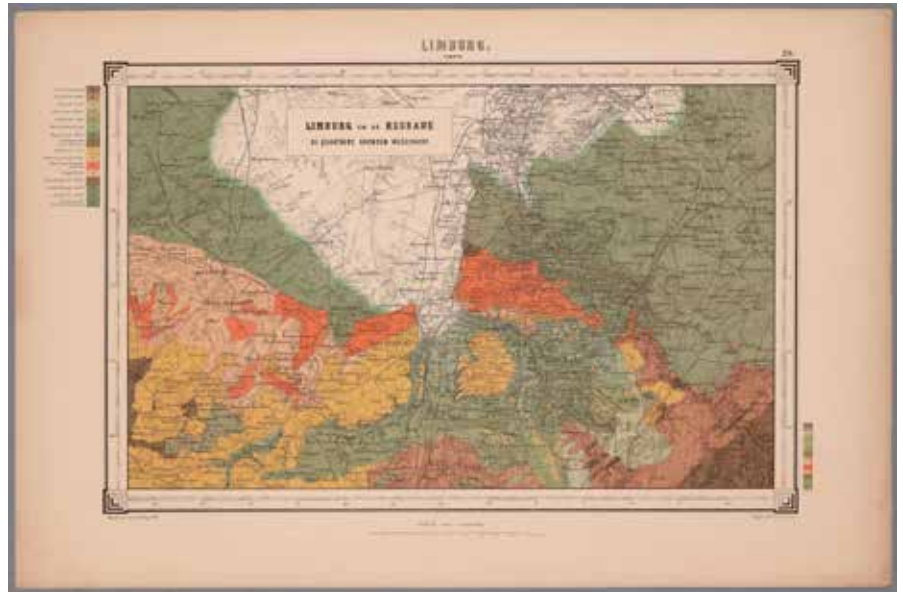
Ristow Prize -wedstrijd vershoven

De Washington Map Society houdt sinds 1994 de Ristow Prize -wedstrijd, voor het best geschreven artikel over de geschiedenis van de kartografie. De prijsvraag is in verband met de weinige aanmeldingen een jaar verschoven en verplaatst naar 2023. Medio november is er meer bekend over deelname, ingangseisen voor de auteurs en inleverdata.

Voor meer informatie en voor vragen kunt u een bericht sturen naar: cubaj2020@gmail.com

RECTIFICATIE

De publicatie van Lowie Brinks artikel 'Made in Groningen', in het vorige nummer van *Caert-Thresoor* verliep tot onze spijt anders dan bedoeld. De verwijzingen naar de noten ontbraken. Daarom zetten we de correcte versie volledig en vrij toegankelijk online, met een excuus aan de auteur. Zie: <https://caert-thresoor.nl/made-in-groningen-de-wandkaart-van-nederlandsch-oost-indie-van-p-r-bos-en-r-r-rijckens-uit-1881/>.

Blad 26 van de *Geologische kaart van Nederland*: schaal van 1:200.000 / door W.C.H. Staring, met de titel *Limburg: Limburg en de Hesbaije*. De kaart is uitgegeven te Haarlem bij A.C. Kruseman tussen 1858 en 1869. Collectie Vrije Universiteit Amsterdam.

Winand Staring van de Boekhorst (1808-1877), landbouwkundige en geoloog

Staring van de Boekhorst wordt beschouwd als de grondlegger van de geologie en de landbouwkunde in Nederland. Zijn belangrijkste werken op dat terrein zijn de eerste geologische kaart van Nederland die hij in opdracht van Thorbecke maakte en 'het Huisboek voor den Landman'. Ook stond hij aan de wieg van de Rijkslandbouwschool, nu de Wageningen Universiteit.

Wanneer: 6 november 2022 tot 26 maart 2023

Waar: Museum STAAL in Almen

Meer informatie: www.museumstaal.nl

Hereford Mappa Mundi, anoniem (1300). Collectie Vrije Universiteit Amsterdam, Bijzondere Collecties, facsimile.

Bijbelse kaarten

In navolging van de tentoonstelling 'Mapping the Bible', die tot en met augustus duurde, is er op de website van de Vrije Universiteit van Amsterdam een digitale tentoonstelling over bijbelse kartografie te zien. De tentoonstelling was georganiseerd in het kader van een schenking van het Bijbels Museum van hun kaartcollectie aan de Universiteit. Op de webtentoonstelling is de wisselwerking te zien tussen historische kartografie en diverse bijbelverhalen, bijbelse onderwerpen of de weergave van de wereld zoals men dat vanuit die visie zag. Met name in de zestiende eeuw, toen de protestanten de Bijbel zelf begonnen te lezen, ontwikkelden de kaarten zich in wetenschappelijke richting en waren meer en meer een onderwerp van studie. Naarmate de kennis over geografie en topografie, vervaardiging van kaarten en de druktechnieken verbeterden kwamen er steeds accurater kaarten op de markt.

Na de overzichtsfoto worden de kaarten een voor een uitgelicht en beschreven. Met een knop zijn ze op detailniveau te bekijken.

Kijk op: bit.ly/MappingTheBible.

Caarte vanden Slaperdijk streckende vande Stichtse bergen tot aan de hoogte van Gelderland door Justus van Broekhuizen (1705). Collectie Universiteit Utrecht, catalogusnummer T oct 505 (Moll 148).

WATERSTAATKUNDIGE KAARTEN

In Utrecht presenteert de afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteit een digitale tentoonstelling over waterstaatkundige kaarten tussen 1600-1825. Er zijn 120 verschillende kaarten te zien in chronologische volgorde. Met een muisklik wordt een kaart geopend om verder geanalyseerd te kunnen worden. De kaarten zijn georeferereerd en voorzien van toelichting. De getoonde kaarten hebben niet specifiek betrekking op Utrecht. Heel 'Laag-Nederland' zoals te lezen is op de website, zoals de

Hollandse polders met Beemster, Purmer en Schermer komen mooi aan bod. Bij vragen over de tentoonstelling kunt u zich richten tot de conservator Marco van Egmond, m.vanegmond@uu.nl.

Kijk op: www.uu.nl/bijzondere-collecties/collecties/digitale-tentoonstellingen/waterstaatkundige-kaarten-1600-1825

Kaart met verhalen

Dit jaar wordt op allerlei manieren het Rampjaar van 1672 herdacht. Groninger Archieven heeft hiervoor de ‘Verhalenkaart 1672’ in het leven geroepen. Gedurende het jaar werden en worden steeds verhalen toegevoegd aan de kaart en over de plekken hierop. Als basis voor de verhalenkaart dient een oude kaart van landmeter, schilder en kartograaf Jannes Tideman, die de kaart tussen 1672 en 1673 vervaardigde. Via een verkenning kan een digitale reis gemaakt worden met de oude kaart om verhalen te vinden, over bijvoorbeeld een molenaarsechtpaar dat in de vuurlinie van Bommen Berend terecht kwam. Met beeld en geluid zijn de verhalen te lezen op de website. Centraal staat het rampjaar, over het beleg van Groningen door Bommen Berend, maar ook over de kaart als drager van de afbeelding is informatie te vinden. Het uitvergroten, instellen van filters en navigeren over de kaart gaat vlekkeloos.

Ga op avontuur in 1672 en kijk op: kaart1672.nl of reis via: www.groningerarchieven.nl/uitgelicht/596-kaart-1672-reis-digital-350-jaar-terug-in-de-tijd

De aftocht van Bernhard von Galen. Kaart door Jannes Tideman (1672). Collectie Groninger Archieven (detail reproductiefoto René Gerritsen).

KAARTEN: NAVIGEREN EN MANIPULEREN

De tentoonstelling ‘Kaarten: navigeren en manipuleren’ toont de variatie en schoonheid van kaarten van over de hele wereld, en bekijkt hoe de maker kiest welke versie van de werkelijkheid we te zien krijgen. Hierdoor kan de lezer letterlijk en figuurlijk worden gestuurd. Wanneer we naar kaarten kijken, zouden we ons altijd moeten afvragen: Wie brengt wat in kaart en waarom? Er is altijd een reden om een kaart te maken. Dat kan zijn om je weg te vinden van A naar B of om vast te stellen dat er een voetbalveld oerbos verloren is gegaan. Mensen gebruiken kaarten om de wereld vorm te geven, om

zich een voorstelling van de wereld te maken of om de wereld te beïnvloeden. Met deze tentoonstelling proberen het museum de bezoekers kritischer te laten kijken naar de kaarten. Zijn kaarten wel zo waarheidsgetrouw of zit er soms een andere boodschap achter dan je in eerste instantie waarneemt?

Wanneer: tot en met 29 oktober 2023
Waar: Museum Volkenkunde Leiden
Meer informatie: www.volkenkunde.nl/nl/zien-en-doen/tentoonstellingen/kaarten-navigeren-manipuleren

De Tōkaidō route. Houtblokdruk uit Japan, 1772. Reizigers namen deze kaart mee als gids langs de Tōkaidō route (514 km) van Edo (het huidige Tokio) naar Kyoto. Bezienswaardigheden zoals tempels en plekken van historische betekenis staan aangegeven. Bruikleen Universitaire Bibliotheken Leiden, Ser. 410a.

LITERATUUR

en facsimile-uitgaven

Samengesteld door
Peter van der Krogt en
Martijn Storms

E-mail: peter@vanderkrogt.net
m.storms@library.leidenuniv.nl

B
Beveren, Arthur van & Jeroen Rijpsma, *Atlantikwall in kaart. Bunkers en bezetting in Zuid-Holland.* Rozenburg: Rijpsma Drukkers, 2022. – ISBN 9789078012092. – 327 blz. – € 49,95.

Brink, Lowie, 'Een kaart vol stamverwantschap. Eerste Hollandsche schoolkaart van de Zuid-Afrikaansche Republiek.' *Geografie* 31 (2022), 8: 32-34.

Brink, Lowie, 'Made in Groningen: De Wandkaart van Nederlandsch Oost-Indië van P.R. Bos en R.R. Rijkens uit 1881'. *Caert-Thresoor* 41, 3 (2022): 3-11.

Damme, Ilja Van, Hilde Greefs, Iason Jongepier & Tim Soens, *Historische atlas van Antwerpen. Stad van droom en daad.* Bussum: Thoth, 2022. – ISBN 9789068688368 – 80 blz. – € 24,95. – Ook een uitgave in het Engels.

F
Frijhoff, Willem, Michel Groothedde & Christiaan te Strake, *Nieuwe historische atlas van Zutphen.* Amsterdam: Boom, 2022. – ISBN 9789024449972 – 80 blz. – € 24,90.

K
Keulen, Marie, 'Kaarten van koloniale

expedities: De Marronexpedities in achttiende-eeuws Suriname'. *Caert-Thresoor* 41, 3 (2022): 21-27.

Krogt, Peter van der, 'Lavanha's kaart van Aragón'. *Geografie* 31 (2022), 7: 15-18.

L
Landsman, Rozemarijn, *Vermeer's Maps.* New York: The Frick Collection & DelMonico Books D.A.P., 2022. – ISBN 9781636810249. – 128 blz. – \$ 39,95.

R
Roelofs, Bart, 'Tijd voor de kaart.' *Geografie* 31 (2022), 8: 24-25. [over de weergave van tijd in kaarten].

Ruijgrok, Marietje, 'Collecties Nederlandse kaarten: Trésorcollectie TU Delft Library'. *Caert-Thresoor* 41, 3 (2022): 30-31.

S
Schaik, Anne-Rieke van, 'Floris Balthasars' Map of the Siege of Grave (1602) as a Book Illustration for Den Nassauschen Lauren-Crans (1610)'. *Quaerendo* 52 (2022), 3: 220-247.

Scholten, Frans, 'Jan van Gorkum en zijn Lithographisch Etablissement, Deel 2: Doorstart in Leiden'. *Caert-Thresoor* 41, 3 (2022): 12-20.

Storm, Reinder, '1871. Kust van Guinea verdwijnt van de Nederlandse kaart.' In: Leo Lucassen et al. (red.), *Nog meer wereldgeschiedenis van Nederland.* Amsterdam: Ambo|Anthos, 2022: 397-402.

Storm, Reinder, 'Kaartmakers in de Nederlanden: Derk Buddingh (1800-1874)'. *Caert-Thresoor* 41, 3 (2022): 28-29.

Storms, Martijn, *Kaarten die geschiedenis schreven. 1000 jaar wereldgeschiedenis in 100 oude kaarten.* Tiel: Lannoo; Leiden: Universiteit Leiden, 2022. – ISBN 9789401485296 – 432 blz. – € 79,- [€ 59,- tot 1 januari 2023]. – Ook een uitgave in het Engels.

V
Vannieuwenhuyze, Bram & Iason Jongepier (red.), *Historische cartografie in België – La cartographie historique en Belgique.* Brussel, 2021 [Themanummer Belgisch tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis 99, 3-4].

- Bram Vannieuwenhuyze & Iason Jongepier, 'Inleiding', blz. 807-814.

- Jan Trachet, 'Pieter Pourbus' Map of the Liberty of Bruges (1561-1571): an Overview of the State of Research.', blz. 815-844.

- Bram Vannieuwenhuyze, 'Dronk Jacob van Deventer wijn in Kortrijk? De whereabouts van een zestiende-eeuwse stadscartograaf.', blz. 845-898.

- Colin Dupont, 'l'Institut national de Géographie: les grandes ambitions d'une éphémère maison d'édition', blz. 899-930.

- Iason Jongepier, Margo Buelens-Terryn, Kristof Loockx, Eleonora Paklons & Ilja Van Damme, 'Verlichte ruimte. Het gebruik van de projectielantaarn in het Antwerpse publieke lezingcircuit (ca. 1900-1920) aan de hand van GIS, historisch kaartmateriaal en geschreven bronnen.', blz. 931-962.

- Marissa Griffioen & Bram Vannieuwenhuyze, m.m.v. Inge Musschaert, 'Maps in Context. Een webdatabank voor bronnen over oude kaarten en cartografen.', blz. 963-990.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

IMCoS Map Journal 169 (June 2022)

Informatie: www.imcos.org/journals/

McIntosh, Gregory C., 'The Gregor Reisch world maps of 1503 & 1504: The earliest printed maps announcing the discovery of the New World' (blz. 6-12).

Chetcutti, Emanuel, 'Describing Malta in Tomasso Porcacchi's Isolario: L'isole piu famose del mondo (1572)' (blz. 14-22).

Godfrey, Vivien, 'The Malcolm Young Lecture, 2022: Paper maps remain loved in a digital world (abridged)' (blz. 24-27).

The Portolan 113 (Spring 2022)

Informatie: <https://washmapsociety.wildapricot.org/about-the-portolan>

Brott, LauraLee, 'Meet Your Maker: The Tournai Maps of Asia and Palestine' (blz. 7-22).

Allen, David Y., 'John Scott and the Mapping of New England and New York' (blz. 23-33).

Meinheit, Harold E., 'Mapping the Mekong: The French Expedition of 1866-1868' (blz. 34-47).

Edney, Matthew H., 'The Copy: Printing Processes and the Reproduction of Early Maps, 1830-1945' (blz. 48-63).

The Portolan 114 (Fall 2022)

Brown, Wesley A., 'John Arrowsmith's Maps of 1832: A Little-Known Breakthrough in the Cartography of Western North America' (blz. 7-21).

Olshin, Benjamin B., 'Indigenous Mapping:

Cultural and Psychological Sources' (blz. 22-35).

Tyler, Christopher W., 'Early Cartography of the Caribbean and the North American Continent' (blz. 36-48).

Farrell, Cassandra, and Christine Johnson, 'Finding Common Ground: The Changing Landscape of Names in the United States' (blz. 49).

Maps in History 74 (September 2022)

'Impressions from ICHC 2022' (blz. 11-14).

De Candt, Caroline, 'MAPAF 2022... the Map Afternoon at the KBR' (blz. 19-26).

B
Musea Brugge

**Pieter Pourbus.
Master of Maps**

Groeningemuseum
01.12.22 — 16.04.23

BRUGGE
Flanders
State of the Art
Ghent University
fwo
museabrugge.be

IRIS
Antique GLOBES

MAPS
GLOBES
TELLURIUMS
PLANETARIUMS
ARMILLARY SPHERES
GLOBE CONSERVATION

<http://www.irisglobes.nl>

Halfjaarlijkse veiling van boeken, manuscripten en grafiek mei en november

met o.a. Nederlandse en buitenlandse kartografie,
topografie en geschiedenis

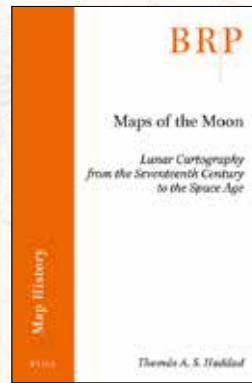

BUBB KUYPER

VEILINGEN BOEKEN, MANUSCRIPTEN & KUNST

Kenaupark 30 • 2011 MT Haarlem
tel. 023 5323986 • info@bubbkuyper.com

veilingdata en online catalogi op
www.bubbkuyper.com

December 2019
Paperback (vi, 98 pp.)
ISBN 9789004400887
E-ISBN 9789004400894
Price € 70
brill.com/rpmh

Maps of the Moon

*Lunar Cartography from the
Seventeenth Century to the Space Age*

Thomás A. S. Haddad

When does a depiction of the moon become a lunar map? This publication addresses this question from theoretical and historical standpoints. It is argued that moon maps are of crucial importance to the history of cartography, for they challenge established notions of what is a map, how it functions, what are its purposes, and what kind of power it embodies and performs. The work also shows how terrestrial cartography has shaped the history of lunar mapping since the seventeenth century, through visual and nomenclature conventions, the cultural currency of maps, mapmakers' social standing, and data-gathering and projection practices.

BRILL

Dat Narrenschip

Grote collectie antieke landkaarten
en stedenprenten van alle delen van de wereld

Antiquariaat Dat Narrenschip

Turfkaai 11 (bij de bushalte)
4331 JV Middelburg

telefoon
0118 674141

mobiel:
06 28146967

e-mail
mail@datnarrenschip.nl

Ook gevestigd te Amsterdam
Openingstijden:
donderdag 11.00 – 21.00 uur
vrijdag 12.00 – 17.00 uur
zaterdag 11.00 – 17.00 uur
Singel 276
1012 WG Amsterdam
Geopend: zaterdag
10.30 – 17.30

www.datnarrenschip.nl

INTER-ANTIQUARIAAT Mefferdt & De Jonge

INKOOP en VERKOOP
oude kaarten en stadsgezichten

www.inter-antiquariaat.nl

Bernard Zweerskade 18
1077 TZ Amsterdam

T: 020-6640841
interantiquariaat@chello.nl

[mefferdtdejonge](https://www.instagram.com/mefferdtdejonge)

In- en verkoop: **antiquarische boeken**

prenten

decoratieve grafiek

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken 15-19e eeuw
- Topografie
- Atlassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat
Plantijn

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda
Telefoon: 076 560 44 00
Mobiel: 06 532 994 10
E-mail: dieter.d@planet.nl
www.plantijnmaps.com

Internet veilingen

Februari, Maart, April, Mei, Juni,
September, Oktober en November

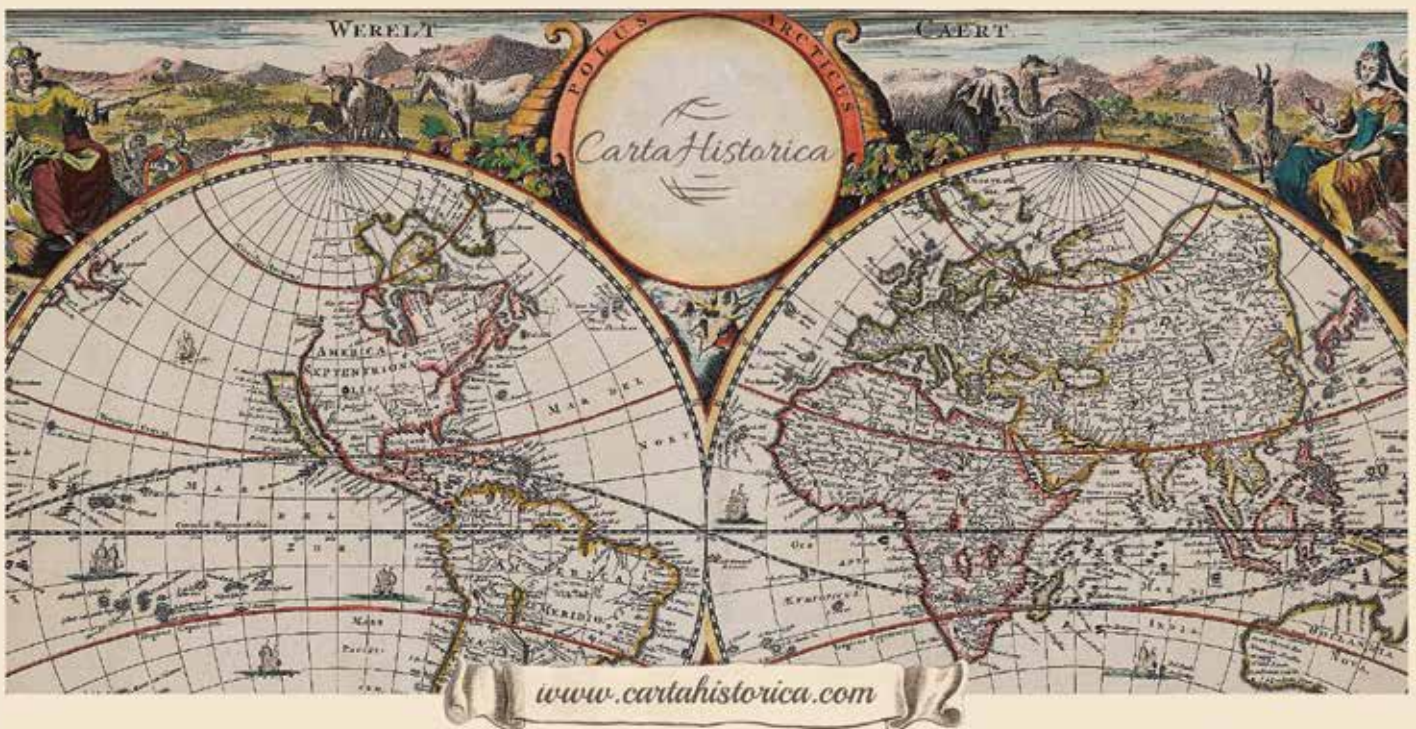

www.swaen.com

Inbreng voor deze internet-veilingen is mogelijk
gratis taxatie - email: paulus@swaen.com

Pieter Lastmankade 2, - 1075 KJ Amsterdam - The Netherlands
Tel. +31 (0)202255198 - USA +1 727 687 3298

Sinds 40 jaar inkoop en verkoop van oude kaarten en atlassen

www.cartahistorica.com

*A map enthusiast with 40 years of pure passion.
Discover maps from all over the world.*

[cartahistorica](https://www.instagram.com/cartahistorica)

[cartahistorica](https://www.facebook.com/cartahistorica)

info@cartahistorica.com